

Temalar

Jurnalleri Nasıl Okunmalı?

Jurnaller halkın gündelik sohbetlerinin dolayimsız bir aktarımı gibidir. Günümüzden 160 yıl önce yaşamış bu insanların umutlarının, kaygılarının ve şikâyetlerinin bu kadar yalın, kelimesi kelimesine ve kendi sesleriyle aktarıldığı benzer bir kaynağa sıklıkla rastlamıyoruz. Belki arzuhaller, polis sorgu tutanakları veya mahkeme zabıtları gibi arşiv kaynakları için de benzer özellikler iddia edilebilir, ancak bu sayılan tür belgelerin hepsinde belirli bir sonuca ulaşmak için yazan veya söyleyen kişinin stratejik bir kurgusu vardır.¹ Oysa jurnallerdeki kayıtlar sohbeti yapan kişinin haberi olmaksızın derlendiği için bu sonuca yönelik stratejik söylemler görülmez. Tamamen bu nedenle bile jurnaller, Osmanlı arşivlerinde bulunabilecek birçok diğer belgeden ayrı bir yere konulmayı hak eder.

Bununla beraber, jurnallerdeki aktarımların doğrudanlığı ve günlük sohbetleri bire bir yansıttığı iddiasında ihtiyatlı olmak gerekir. Her şeyden önce akılda tutulması gereken ilk nokta, jurnallerin, devletin maaşlı hafiyeleri eliyle ortaya çıkan belgeler olduğudur. Tıpkı diğer herhangi bir tarihsel belge gibi, bu jurnaller de geçmişin dolayimsız aktarıcıları değil, üretildikleri bağlamda değerlendirilmesi gereken tarihsel araçlardır.

Bu durum, özellikle jurnallerdeki sohbet konularının seçiminde kendini gösterir. Sohbet konuları ne kadar farklı olursa olsun, jurnallere yansıyan sohbetlerin seçimi siyasi rejimin kaygıları göz önünde bulundurularak yapılmıştır. Bu nedenle de konuların çok büyük çoğunluğunu askeri, siyasi ve iktisadi konuların oluşturmuş olması elbette bir tesadüf değil. Hiç kuşku yok ki, Osmanlı devletinin savaş ihtimali, Balkanlar'da isyanlar veya artan fiyatlar ve geçim gibi konuların raporlarda sıklıkla yer alması, bunların hem siyasi otoritenin hem de halkın ortak kaygısını yansıtmış olduğunu ve yoğunlukla konuşulup tartışıldığını göstermekle beraber, sokaktaki insanların yalnızca veya çoğunlukla bunları konuştuğu, diğer bir deyişle jurnallerin sıradan insanların günlük sohbet konularını orantısız olarak temsil ettiği anlamına gelmez. Siyasi otoritenin belirli konular veya olaylar konusunda halkın fikirlerini öğrenme kaygısının jurnallerin başlıca varlık sebebi olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, hafiyelerin ya doğrudan amirlerinden aldıkları emirler doğrultusunda ya da amirlerini memnun edebileceklerini düşündükleri belirli konular üzerine yoğunlaşmış olmaları ve çok daha sıradan diye nitelendirilebilecek konuşmalara raporlarında ancak nadiren yer vermiş olmaları daha iyi anlaşılabilir. Bu tespit genel olarak jurnallerin bütününe göz önünde bulundurduğumuzda geçerli olmakla birlikte, yıllar içinde jurnallerin içindeki farklılaşan üslubun da altı çizilmeli. Özellikle 1843 ve 1844 yıllarına ait jurnallerde sohbetler hemen hemen hepsi benzer uzunluklarda aktarılır, diğer bir deyişle standartlaştırılır ve günlük hayatın rejim açısından çok da önemli olmadığı düşünülebilecek konularına neredeyse hiç yer verilmezken, 1840 ve 1843 yılları arasındaki jurnallerde, son derece sıradan gündelik sohbetlerin arada sırada da olsa yer aldığını görmek mümkündür. Örneğin, yıkılan bir duvar altında kalan kızı için ağlayan anne (22), Yenişehir'de sâ'm rüzgârından hastalanan Mustafa (212), abdest üzerine renkli sohbet (380), dükkânında kız kardeşinin kızını döven Osman Ağa (383), bir tüccarın karısını evinde alıkoyan sarraf (462), Patrik yüzünden ayrıldığı kızın kardeşini ve annesini öldürmeye niyetli Petraki (578) ve daha pek çok kimi dramatik kimi eğlence-

li sohbetler 1840'lı yıllar Osmanlı gündelik yaşamına ilişkin canlı kesitler sunuyor. Bu sohbetleri jurnallerinde kaydederken hafiyelerin sokağın havasını, dilini ve üslubunu mümkün olduğunca yalnlığıyla ve açıklığıyla yansıtmaya yönünde çabaları görmezden gelinemez. Bununla beraber bu tür sohbetlerin neden hafiyeler tarafından kaydedildiklerini veya amirleri tarafından sarayın en üst kademesine kadar iletildiklerini açıklamak çok da kolay değil.

Sohbet konularındaki seçiciliğın ardından odaklanılması gereken diğeri önemli problem ise hafiyelerin dinledikleri sohbetleri ne ölçüde doğru olarak jurnallerine yansıttıklarıdır. Bu soruya üç farklı düzeyde spekülasyon yaparak cevap verebiliriz. Birincisi ve en bariz olanı, hafiyelerin gerçekten bu konuşmaların içeriklerini bilinçli olarak değiştirmiş olabilecekleridir. Hafiyeleri tarafsız dinleyiciler, yalnızca duyduğunu yazan kişiler olarak mı görmeliyiz? Yoksa kendi görüş ve fikirlerini jurnalleri okuyan kişilerin fark edemeyecekleri bir biçimde jurnallere yansıtmış olamazlar mı? Muhtemelen dönemin yöneticileri için de bu önemli bir kaygıydı. Yukarıda da söz edildiği gibi, toplumsal ilişki ağlarına daha etkin bir biçimde sızabilmelerini temin etmek amacıyla hafiyelerin sıradan insanlar arasından seçilmiş olduğunu ve sohbetlerini dinlediği kişilerin isimlerini de jurnallerinde belirtmelerinin istendiğini göz önünde bulundurduğumuzda bu seçimin geri tepme ihtimali elbette vardı. Hafiyeler birçok durumda yakından tanıdıkları belli olan dinledikleri kişilerin yüksek devlet ricali hakkındaki olumsuz sözleri nedeniyle cezalandırılacaklarını düşünmüş olabilir ve onları olası bir cezalandırmadan korumak istemiş olabilirler. Bu amaçla bu kişilerin şikâyetlerindeki tonu düşürmüş olabilirler veya hiçbir biçimde bu sohbetleri jurnallerine yansıtmamış olabilirler. Veya tam tersine, hasımları için bunun tam tersini yapmış olabilirler. Bütün bu olasılıkları sağlıklı bir biçimde değerlendirmek ve hafiyelerin bu konuşmaları ne kadar doğru yansıtmış olduklarına cevap verebilmek şu an için mümkün gözüküyor.

Öte yandan, sokaktaki konuşmalara kulak kabartan hafiyelerden Babiâli bürokrasisine ve en son olarak padişaha kadar uzanan geniş bir devlet bürokrasisinin çeşitli kademelerinden geçen jurnal-

lerde kayıtlı sohbetlerin, sohbeti yapanın ağzından çıktığı gibi ve eksiksiz olarak bürokrasinin en tepesine ulaştırılmış olduğunu düşünmek iyimserlik olur. Devlet yöneticileri hakkında eleştiri yüklü sohbetlerin kayıtlarına erişimi olan devlet adamlarının ya kendilerini koruma kaygısıyla bu kayıtları sansürledikleri veya hasımlarını hedef gösterme amacıyla içeriklerini manipüle etmiş olma olasılıkları oldukça yüksek. Hatta jurnallere erişimi olan kimi ricalin belirli konulardaki siyasi görüşlerini halkın ağzından padişaha dinletme gayretinde bulunmuş olabilecekleri de ihtimal dahilinde. Bu durum özelde İstanbul içinde jurnalleri toplayan ve değerlendiren kurumların başındakileri bürokrasinin geri kalanına, daha genelde de İstanbul bürokrasisini taşra yöneticilerine göre daha avantajlı kılmaktadır. Jurnallerde taşra bürokratları hakkında olumsuz sohbetlerin İstanbul'da görevli devlet ricaline oranla tartışmasız bir ağırlığı vardır. Şüphesiz İstanbul'un denetimini her an üzerlerinde hissetmeyen taşra yöneticilerinin vergi, angarya, askerlik gibi talepleri ve baskılarıyla yerel halkın şikâyetlerine daha çok maruz kalmış olabileceklerine dair nesnel durumu göz önünde bulundursak bile, jurnallere erişimi pek mümkün gözükmeyen bu yöneticilerin İstanbul bürokratlarına kıyasla savunmasız ve sansürsüz bir biçimde jurnallerde boy göstermiş olabileceği ihtimalini göz önünde bulundurmalıyız. Bu nedenle, sözgelimi, jurnallere erişimi olduğunu bildiğimiz İhtisap Nazırı, Dahiliye Nazırı veya Sersaker hakkında herhangi bir olumsuz sohbele rastlanmazken çok nadiren Maliye Nazırı (635) veya Şeyhülislam (1197) hakkında olumsuz söylentiyle karşılaşabiliyoruz. Jurnallerin irade tezkerelerini padişaha sunan sadrazamlar hakkında da görevleri başındayken eleştirel tek bir sohbele rastlamadığımız gibi var olan sohbetlerin de son derece olumlu olduğunu görüyoruz (27, 28, 29, 109, 828, 1196).

Başta sadrazam olmak üzere İstanbul'da bulunan devlet erkânı hakkında olumsuz sohbetler görevden azledilmelerinin ardından çok daha sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Örneğin 1840 yılının Mayıs ayında sadrazamlıktan azledilen ve ardından yolsuzluk suçlamasıyla yargılanan Hüsrev Paşa'ya dair ileride Mehmed Ali Pa-

şa bahsinde değineceğimiz çok sayıda kayıt, halkın sabık sadrazama duyduğu nefreti gösterdiği kadar, hafiyelerin Hüsrev Paşa hakkındaki şikâyetlerini rapor etmede özellikle titiz davranmalarına yönelik talimat aldıklarının da işareti sayılmalı. İşbaşındaki Tanzimatçı hizbin, hasımları Hüsrev Paşa hakkında jurnallerde dillendirilen yolsuzluk iddialarını ve Mehmed Ali Paşa isyanının tırmanmasındaki kişisel hırsından kaynaklı sorumluluğuna dair sohbetleri suç delilleri olarak topladıklarına şüphe yok. Sabık sadrazamı sorgulamak üzere Tekirdağ'a gönderilen Meclis-i Vâlâ üyelerinin kendisi hakkında toplanan bu olumsuz jurnalleri Hüsrev Paşa'ya gösterdikleri ise Paşa'nın tepkisinden anlaşılıyor:

Kırkbir seneden berü devletime bir hıyanetim zuhur etmiş veyahud edecek ise, işte, velinimetimiz efendimizin kanunname-i mülükâneleri mucibince iddia edenler kimler ise şer'an ve kanunen yüz yüze gelüb meclisce davamızı hallederiz. Öyle sokaklarda söylenen, nâsın ağızlarında yazılan jurnal ile bu abd-î âcize böyle hakaret etmek lâyük-ı şan değildir.²

Her ne kadar Hüsrev Paşa kendisi hakkında yazılan bu jurnallerin 1840 yazında yolsuzluk suçlamasıyla yargılandığı Meclis-i Vâlâ'ya delil olarak sunulmasını protesto ediyorsa da, bizzat kendisinin de Sardunyalı bir hekim aracılığıyla istihbarat topladığı iddiası da yargılanması sırasında gündeme gelmişti.³ Bu iddianın doğru olup olmamasının konumuz açısından fazla bir önemi yok. Burada vurgulanması gereken nokta, elitler arası rekabette artık kamuoyunun bir referans olarak kullanılmaya başlanmasıdır. Böylesine önemli bir referans kaynağı haline gelmiş olması nedeniyle devlet ricali hakkında kamuoyunun nabzının jurnallerde nasıl yansıtıldığı konusunda ihtiyatlı olmak gerekiyor.

Jurnallerin içeriklerinin hafiyeler veya amirleri tarafından değiştirilmiş olma ihtimallerinin ardından değinmemiz gereken ikinci sorun ise hafiyelerin dinledikleri konuşmaları kaydetme metodları ile ilgili. Daha önce belirtildiği gibi hafiyeler büyük bir ihtimalle dinledikleri konuşmaları daha sonra yazmak veya kâtiplere yazdırmak üzere ezberliyorlardı. Sözlü kültürün başat olduğu toplum-

larda bireylerin hafızalarının yazılı kültürün hâkim oldukları toplumlarda yaşayanlara kıyasla daha kuvvetli oldukları tekrarlanır.⁴ Ancak yine de bu sohbetlerdeki sözleri kelimesi kelimesine hatırlayıp jurnallerine aktarmış olabileceklerini düşünmek çok mümkün değil. Bu durumda elimizdeki jurnallerde bulunan sohbetlerin, sohbeti yapan kişilerin söyledikleri biçimiyle bir aktarımından çok hafiyelerin bu konuşmaları yeniden inşa ettikleri sonucuna ulaşmamız daha makul görünüyor.

Üçüncü ve belki de en önemli sorun ise semantik bağlam diye tanımlanabilecek sorun. Hafiyelerin dinledikleri konuşmaları kelimesi kelimesine hatırlayıp kaydettiklerini bir an için varsaysak bile, sözlü olanın yazıya aktarımı sırasındaki yeniden kurgulama sorunuyla karşı karşıya kalırız. Burada semantik bağlam ile kastedilen, hafiyelerin kaydettikleri konuşmaların çoğu zaman monolog olarak kaydedilmiş bile olsalar her birinin birden fazla kişi arasında geçen konuşmaların, yani birer diyalogun parçaları olmalarıdır. Bakhtin ve Voloshinov'un tespitlerinden yola çıkarak Deborah Tannen, diyalogların pasif alımlamayı değil aktif yorumlamayı gerektirdiğinden söz eder. Diyaloglarda sarf edilen her söz ancak sarf edildiği bağlam içerisinde anlamlıdır ve bir kez bu bağlamdan çıkarılıp başka bir bağlam içerisinde aktarıldıkları zaman sözlerin aktarımı ne kadar doğru olursa olsun, bu sözler semantik bir değişime uğrarlar. Doğrudan aktarımda, aktarılan konuşmalar her zaman ve kaçınılmaz olarak konuşmayı yapan kişinin değil onu aktaran kişinin inşasıdır. Diyalogların yeniden inşası da aktarılan taraf ile konuşma konusu arasındaki ilişkiyi değil, aktarılan taraf ile bu aktarımın sunulduğu kişiler arasındaki ilişkiyi tanımlayan aktif, yaratıcı ve dönüştürücü bir eylemdir.⁵

Buna ek olarak, sözlü olanın yazıya aktarımından doğan sorundan da bahsetmek gerekir. Walter Ong'un da belirttiği gibi yazı bağlamdan bağımsız bir dil kurar. Sözlü diyaloglar yalnızca sözlerden değil, sözlere eşlik eden ve çoğu durumda onları anlamlandıran vücut dili, vurgu, tonlama gibi unsurlardan oluşur. Bu ise yazı tarafından asla yeniden üretilmeyen, sözü, onu oluşturan ve anlamlı kılan bağlamdan koparan bir eylemdir. Son olarak, jurnaller-

deki sohbetlerin önemli bir bölümünün özgün dilinin Türkçe olmadığı ve hafiyeler tarafından tercüme edildikleri göz önünde bulundurulduğunda aktarımdaki dönüşümün ne kadar büyük olduğunu söylemeye bile gerek yok.

Metinsel problemler bir yana, jurnaller bundan bir buçuk yüzyıl önce yaşamış sıradan insanların seslerine, günümüz tarih yazımındaki popüler ifadeyle, “yeniden kulak verebilmek” için eşi zor bulunur bir araç sağladılar. Bununla beraber, tarihçinin sıradışı tarihsel kayıtlardaki gündelik sıradanlıklara duyduğu ilgi, akademik tarih disiplininin sadece geçmişte olan bitenleri öğrenmek değil, geçmişe bir düzen ve anlam vermek olarak kendini tanımladığı amacıyla bir çelişki oluşturur. Harootunian’ın belirttiği üzere, “tarihin esas meşgalesi, anlamı sabitleyecek kuşatıcı bir sicil bulmak amacıyla, gündelik hayatın artığının sürekli olarak arz ettiği tehlikeyi bertaraf etmek, onun o görünürdeki ‘değersizliklerinin’, ‘sıradanlıklarının’ ve ‘tertipsizliğinin’ üstesinden gelmek olmuştur.”⁶ Journallerdeki sohbetlerde karşımıza çıkan tutarsız, parçalı ve çok katmanlı anlatıları onlara bir düzen ve anlam atfetmek amacıyla tutarlı ve bütüncül bir tarihsel anlatıda ifadelendirmeye çalıştıkça, günlük hayatın “akılları hayrete düşüren karmaşalarını”, “bitmek bilmeyen tamamlanmamışlıklarını ve tekrarlarını” indirgeyen ve düzleştiren bir çaba içinde bulunuyoruz aynı zamanda. Böylesine tutarlı ve bütüncül bir tarih anlatısı turnak içine alınmış tekil kimlikleri dinsel, etnik veya ulusal kolektif kimliklerde veya bireysel görüşleri kurgusal bir kamuoyu nosyonu içinde eriterek farklılıkları birbirine benzetme tehlikesini içinde barındırır. Journallerin dili ise böyle değildi. Hafiyeler, kulak kabarttıkları sohbetleri jurnallerine kaydederken belirli bir etnik, dinsel veya ulusal gruba ortak bir ses atfetmezler. Journallerde adı geçen bireylerin mensup oldukları mesleki, dinsel veya ulusal kimliklere hemen her zaman yer verilmiştir, ama bu kimlik bilgileri hiçbir zaman kişiyi ait olduğu bütünün bir temsilcisi iddiasıyla yapılmaz. Kişilere içinde buldukları isimsiz kalabalıktan ayrı olarak kendinden menkul bir ses verilir, örneğin Yunanlılar şöyle düşünüyor, Müslümanlar böyle hissediyor, Ermeniler şöyle söylüyor türünden genellemeleri bulmak imkânsızdır.

Jurnallere yansıtıldığı şekliyle sokakta dile getirilen görüşler homojen değildir. Belki konuşma konuları bir mahalleden diğerine veya bir kahvehaneden ötekine farklılık göstermez, zira görüşler yaşanan belirli siyasi ve iktisadi gelişmelere bağlı olarak yaşanan ortak bir deneyim üzerinden dillendirilir. Bu nedenle kamuoyunun görüşleri daima karşılıklı olarak birbirini etkileyen ve diğer görüşlerle bağlı olarak gelişen ve evrilen kanaatler toplamıdır. Benzer görüşlerin varlığının yanında, birbirine zıt görüşler olduğu gibi, bu benzer veya farklı görüşlerin kendi içlerinde de ince farklılıklar ve değişik nüanslar yer alır. Bu farklılıklar bizlere sürekli olarak kamuoyunun tek parçalı ve monolit yapısına direnen çok parçalı, çok sesli bir kamuoyu düşüncesinin varlığını hatırlatır, genellemeler üzerine kurulu bütünsel bir kavramlaştırmaya ampirik olarak karşı durur.

Jurnallerdeki sohbetlerin tekilliği ile tarihsel anlatıların kaçınılmaz genellemelerinin yarattığı gerilimi aşağıda sunacağım tematik örneklerde de kolaylıkla görmek mümkün. Tematik özetlerdeki tarihsel anlatıyı genel ve anlaşılır kılmak, sohbetlerdeki fotoğraf karelerinden anlamlı bir resim ortaya çıkarmak amacıyla bireysel anlatıları kamusal anlatılara, kişisel deneyimleri kolektif deneyimlere, diğer bir deyişle kakofoniyi duyulabilir bir sese indirgemek çoğu zaman kaçınılmazdı. Şüphesiz, ortaya çıkanın duyulabilen tek ses veya fragmanların bir araya gelmesiyle kurgulanan tek resim olma iddiası değil. Bir sonraki bölümde transkripsiyonları verilen jurnalleri okuyanlar çok daha farklı anlatılar kurgulayabilirler. Jurnallerdeki sohbetleri dinleyip anlamlandırmaya çalışırken atfettiğimiz belirli referanslarla, yüklediğimiz belirli anlamlarla bu konuşmaları aynı zamanda bizlerin de inşa ettiğini, diğer bir deyişle edilgen bir biçimde dinlemeyip, etkin olarak yeniden kurduğumuza hatırda tutmakta fayda var.

19. yüzyılın ortalarında İstanbul halkının haber almak için farklı kaynakları vardı. *Takvim-i Vekâyi* gazetesi bu haber kaynaklarından birisiydi. Herkesin görebilmesi için duvarlara yapıştı-

rılan gazeteyi, okuma yazması olan okuyordu (453); ancak çoğu zaman gazetede yazılan haberler günlük sohbetlerde aktarılıyor ve böylece okuyamayan büyük çoğunluk içeriğinden haberdar olabiliyordu. Avrupa’da çıkan gazetelerde yazılanlar da Beyoğlu’ndaki Avrupa elçiliklerinde çalışanlardan veya Galata’daki tüccarlardan öğreniliyordu. Ancak gazeteler, halkın çoğunluğu için gündelik siyasetin takip edildiği tek iletişim kanalı olmadığı gibi, en güvenilir haber kaynağı da değildi. Gazetede yazılan haberler çoğunlukla ihtiyatla ve şüpheyle okunuyordu. Sonuçta gazetelerin, devletin halkın bilmesini istediği haberlerden oluştuğunun farkındaydı herkes. Doğru ve güvenilir haber edinmek için gazetelerde yazılanlardan çok yazılmayanlara yoğunlaşmak gerekiyordu. Paris’te çıkan bir ayaklanmanın ardından Fransa kralının halkın olaylardan haberdar olmasını engellemek için gazetelerin yayınlanmasını durdurduğunun anlatıldığı bir sohbette söylenen “gazetelerin yazılmadığından husûs-ı mezkûru herkes haber alır” cümlesi bu hissi iyi özetliyor (758).

Resmi ağızdan söylenilene dair bu şüpheciliğin altında yatan en önemli neden siyaseti bir sır perdesi altında görmeye yönelik eğilimdi. Bu sırrı öğrenebilmenin yolu, bu nedenle resmi gazete *Takvim-Vekâyi* veya yeni yayımlanmaya başlayan *Ceride-i Havadis* sayfalarından değil, Divanyolu’nda hükümet dairelerinde çalışan kâtiplerden, Beyoğlu’nda elçilik tercümanlarından, Galata’da tüccarlardan, taşradan gelip han odalarında konaklayanlardan ve tabii en önemlisi bütün bu kişilerin en önemli buluşma mekânı olan kahvehanelerden geçiyordu. Kimi dillerde olduğu gibi Türkçede de insanların birbirini selamlamak için söylediği “ne haber?” sözü toplumsal iletişim ve haber arasındaki yakın ilişkiyi göstermesi açısından anlamlıdır.⁷ Halkı bilgilendirmek siyasi bir norm değildi, bu nedenle gerçeği öğrenmek için görünenden çok görünmeyeni aramak, bölük pörçük malumat kırıntılarından anlamlı bir resim çıkarmak gerekiyordu. Bu nedenle en küçük ayrıntılar gazete haberlerinin başlıklarından daha çok ilgi çekiyordu. Boğaz’da görülen gemilerin çektikleri bayraklar, Babıâli ve sarayda yaşanan hareketlilikler, Avrupa’dan gelen gemiler, asker tahrirâtı, ne kadar

sıradan ve önemsiz görünürse görünsün büyük bir dikkatle izleniyor ve yakın zamanda olacıklara dair öne sürülen tahminleri desteklemek için delil olarak sunuluyordu.⁸ Bu sohbetlerde oluşan söylentiler bu nedenle bir bilgi aktarımından çok yorumlama faaliyeti idi. Söylentiler başka söylentilere karşı, desteklemek veya çürütmek adına oluşturuluyordu. Aynı konuya ilişkin farklı ayrıntılarıyla desteklenmiş farklı versiyonlar sunuluyordu. Bu nedenle jurnallerde kaydı tutulmuş olan bu raporların “doğruluğunu” tartışmak anlamlı bir çaba değildir. Dolayısıyla jurnaller doğru olduğuna inanılan olgular hakkında farklı anlatılar olarak görülmelidir.

Jurnallerdeki kimi temalar siyasi konular hakkında değilmiş gibi görünse de en geniş anlamda siyasi bir söylemin parçasıdır. Örneğin İstanbul’un çeşitli yerlerinde gerçekleşen sıradan hırsızlık vakaları (8, 25, 207, 211, 283, 308, 366, 481, 704), İstanbul ve taşrada asayişsizlik ve eşkıyalık (248, 344, 345, 346, 491, 493, 584, 596, 603, 876, 975, 1030, 1057, 1241, 1247, 1300), yaralama (137, 710, 723), kumar (473), gümüş, altın ve özellikle bu dönemde ilk defa basılan kâğıt para (kaime) kalpazanlığı (369, 722, 741, 742) gibi adi suçlar da jurnallerde yer almaktadır. Bu sıradan suçların jurnallerde yer almasının sebebi hafiyelerin suç ve suçlulara yönelik tipik bir polis görevini ifa etmesi değildi. Zira jurnallerdeki bu sıradan suçlarla ilgili sohbetler Osmanlı başkent ve taşrasında kötüleşen ekonomi, bozulan ahlak veya yöneticilerin basiretsizliği gibi daha genel bir siyasi söylemin içinde dillendirilen şikâyetlerdi. Bu genel söylemi çerçeveleyen ise dingin, bozulmamış ve hoş hatırlanan geçmişle, kaotik, bozuk ve kötü yaşanan bugün arasında karşı konulmaz karşılaştırmadan kaynaklanıyordu. Zamanın kötülüğünün ifadesi, idealize edilmiş bir geçmişle keskinleştirilmekte ve gündelik olanın eleştirisi için geçmiş bir “sığınak” sağlamaktaydı.⁹ (353, 612, 848, 869).

Yaşanılan zamanın kötülüğüne dair ifadeler olağandışı olaylara dair gözlemleri de keskinleştiriyordu. Çankırı ve Sivas’ta “kızılçık çekirdeği” büyüklüğünde yağın buğday (538), Erzurum’un üç gün karanlıkta kalması ve Varna’da bir tarafı kırmızı bir tarafı beyaz kiraz (806), erkeklerin kadın elbisesine ve kadınların erkek elbise-

sine girmesi (253) bir yandan Tanrı'nın ölümlü kullarına gösterdiği mucizeleriyle, öte yandan da huzursuzlukla gözlemlenen kıyamet alametleri arasında bir yerde konumlanır. Pek çok kültür bu tür kıyametle ilgili –eskatolojik– anlatıları üretmiştir ve bu apokaliptik işaretlerin halk arasında bu dönemde özellikle yaygın olduğunu iddia etmek mümkün değil.¹⁰ Ancak, ahlaki çöküntü, yoksunluk ve felaketlerle özdeşleştirilen bir zaman algısı bu tür anlatıları güçlendiriyordu. Bu alamet arayışları aynı zamanda kutsal kitaplardan ve eskatolojik metinlerden de desteklenmekteydi. Kutsal kitapların yazdığına göre, 1841 veya 1845 yılının Müslümanlar için zafer yılı olacağını söyleyen Müslümanların (166, 1187, 1195), İslam'ın sona ereceğini söyleyen Hıristiyanların (764) veya İsa peygamberin dirileceğini ve bütün kâfirleri kılıçtan geçireceğini söyleyen Müslümanların anlatıları (253) sosyal gerçekliği bir kriz olarak algılayanlar için ilahi bir umutla dünyevi olanın radikal bir biçimde dönüşümünü bekliyordu.

Kıyamet alametleriyle hikâyelenen veya hikâyelenmesin, 1840'lı yılların başları İstanbul'da yaşayan veya başkente geçici olarak gelmiş pek çok kişi tarafından endişe ve huzursuzlukla geçirilen yıllardı. İmparatorluğun dört bir yanında yaşanan isyanlar, Tanzimat'la gelen yeni vergi sistemi, Avrupa'nın gittikçe artan nüfuzu, gün geçtikçe gerginleşen Müslüman ve gayrimüslim cemaatler arasındaki ilişkiler, sürekli olarak hissedilen savaş ihtimalleri sokaklardaki tansiyonun düşmesine izin vermeyen bir yoğunlukta konuşulup tartışılıyordu. Gündem gelip geçiciydi belki, ama konu ne olursa olsun bu gündem hikâyelerle aktarılan, kimi zaman keder veya sevinç, kimi zaman endişe veya ümitle bezelen kişisel anlatılarda hayat buluyordu. Aşağıda bu dönemde konuşulan bazı önemli gündem maddelerinden kesitler sunmaya çalışacağım. Bunu yaparken, İstanbul'da konuşulan tüm konuların (jurnallere yansıdığı haliyle) kapsamlı bir analizini yapma iddiasında değilim. Ancak tercihler ne kadar öznel olursa olsun, öncelik en çok konuşulan veya daha doğru bir deyişle hafiyeler tarafından en çok dinlenen sohbetler yönünde olmalı. 1840 yılı için en çok konuşulan konu ise Mısır'daki Mehmed Ali Paşa krizinden başkası değildi.

Mısır ve Mehmed Ali Paşa İsyanı

19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlar'daki ayaklanmalar, İstanbul'da yeniçeri isyanları, yeni tahta çıkmış II. Mahmud'u 1808 yılında taşradaki otoritelerini resmen kabul etmeye zorlamış ayanlar ve 1820'lerin sonlarında bağımsız bir Yunan devletiyle doruğa tırmanan Yunan İsyanı gibi otoritesini ciddi şekilde sarsan krizlerle karşılaşmıştır. Mehmed Ali Paşa'nın yol açtığı kriz ise bütün bunlar arasında daha özellikli bir yere sahiptir; zira 1831'den 1841'e uzanan on yıllık süreç içinde hiç kimse bizzat Osmanlı hanedanlığının varlığını onun kadar ciddi bir şekilde tehdit etmemiştir.

Mısır'ın etkili ve sadık valisinin, cüretkâr ve meydan okuyan asiye dönüşümünün hikâyesi ve bu krizin 1830'lar boyunca İstanbul, Kahire ve Avrupa başkentlerindeki diplomatik çevrelerde nasıl yankı bulduğu nispeten iyi biliniyor.¹¹ Pek bilinmeyen ise Mehmed Ali Paşa krizinin İstanbul'daki sıradan insanlar tarafından nasıl algılandığı. Orduları Osmanlıları düzenli ve kesin bir şekilde bozguna uğratarak, İstanbul'a bir günlük mesafeye kadar yaklaşarak Osmanlı askerlerini başkentten eteklerinde siper kazmak zorunda bırakırken (131), Topkapı Sarayı'nda oturan bir Mehmed Ali kâbusu, ne II. Mahmud'un ne de tebaasının yakasını bir türlü bırakıyordu.

Elimizdeki raporlar 1840'tan sonrasını kapsadığı için, Mehmed Ali Paşa isyanı hakkında jurnallere yansıyan sohbetler, bu krizin son bölümü hakkında. Bu tarihe kadar Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın kumandasındaki ordular Osmanlı ordusunu bozguna uğratmış ve Suriye'den Anadolu'nun içlerine kadar Osmanlı topraklarının önemli bir kısmını fethetmişti. Bahsettiğimiz bu son bölüm, Osmanlı ordusunun 1839'da Nizip'te yenilmesiyle başlamıştır. Padişah II. Mahmud bu felaket haberi kendisine ulaşmadan vefat etmiş ve oğlu Abdülmecid daha 16 yaşındayken tahta çıkmıştı. Aradaki zamanda, Mehmed Ali'nin rakibi olan Hüsrev Paşa sadrazamlığı zorla ele geçirmiş ve bunun üzerine, Kaptan-ı Derya "Hain" Ahmed Paşa Mısır tarafına geçerek Osmanlı donanmasını

Mehmed Ali Paşa'ya teslim etmişti. Mağlup bir ordu, kaybedilmiş bir donanma, genç ve deneyimsiz bir padişah ve halkın nefret ettiği bir sadrazam halkın geleceğe kasvetle bakmasına yetip de artıyordu bile.

Bu olayların etkileri İstanbul sokaklarında kuvvetle hissediliyordu. Raporların yansıttığı kadarıyla 1840 yazı ile 1841 kışı arasında hakkında en fazla konuşulan konu Mehmed Ali kriziydi. Bu, doğrudan meydan okumanın karşısında Osmanlı devletinin yaşadığı çaresizliğin sokağa yansması, korku ve endişeyle yüklü bir bekleyişti. İnsanların sözlerine kulak verdiğinizde, güven kaybolmasıyla beliren hislere, geleceğe yönelik karamsarlıklara ve kaos beklentilerine tanık oluyoruz. “İki câmi arasında kalmış bî-namâza döndük, bir ayak evvel ne olacak ise olaydı bizim de kulağımız emîn olaydı,” (157) diyen Veli Mehmed Ağa'nın dile getirdiği arzu, belirsizliğini koruyan durumun sürüp gitmesinin halkta yarattığı bıkkınlığı iyi yansıtıyor.

Mehmed Ali Paşa hakkındaki konuşmaların bütününe baktığımızda göze çarpan en önemli husus halkın çoğunluğunun Mehmed Ali Paşa'ya beslediği çelişik duygulardır. Paşa bir taraftan halkın en nefret ettiği kişilerin başında geliyordu. Kaydedilen sohbetler, Mehmed Ali Paşa'nın hırsı ve açgözlülüğünün bütün bu yaşanan sıkıntıların kaynağı olduğuna inananların kızgınlık ve nefret ifadeleriyle doludur. İsmi her zaman ilenç ve küfürle anılıyor, insanlar, onu bir ellerine geçirseler ne gibi işkenceler yapacaklarından bahsediyorlardı birbirlerine. Ancak öte taraftan, Mehmed Ali'ye duyulan bu derin nefrete, belirgin bir hayranlık da eşlik ediyordu. Paşa'ya duyulan kızgınlık ve nefret hafiyeler tarafından daha açıktan ve daha cömertçe kayda geçilmiş olsa da, halkın ona beslediği hayranlık raporlarda daha çok satır aralarında ifade bulunmaktadır. Kamusal yerlerde ifade bulan Mehmed Ali Paşa'ya dair hayranlık dolu sözler hiçbir zaman doğrudan kaydedilmiyordu, ama hakkında olumlu sözler sarf edenlerin kınanmasına bakıldığında dolaylı bir şekilde fark edilebiliyorlar (130, 165, 221). Adeta hafiyeler ya da amirleri, söz konusu hissiyatın halk arasındaki varlığını olabildiğince az göstermeye çalışır gibiler. Bu tutumun Mehmed Ali Pa-

şa'ya karşı birleşik bir cephenin varlığını ispatlamak için atılmış stratejik ama yanıltıcı bir hamle olduğunu söylemek gerekir.

Mehmed Ali'ye duyulan hayranlığın en belirgin hale geldiği yer ise Paşa'nın hukuki, siyasi ve askeri reformlar yoluyla Mısır'da kurduğu rejimle Osmanlı devleti arasında yapılan kıyaslamalardır. İnsanların kıyaslamak için kullandıkları ve Osmanlı'nın hükümet etme yollarını eleştirmeye elveren bir temel olarak baktıkları yer Avrupa değil çoğunlukla Mısır'dır. Mehmed Ali'nin Mısır'da inşa ettiği rejimin acımasız olduğuna, oradaki tebaaların yaşam koşullarına hiç özen gösterilmediğine dair yaygın bir kanaat mevcuttu (160, 195). Ama sarf edilen bu eleştirel sözlerde bile Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha iyi yönetildiğine dair alttan alta akan bir inanç sinmiş durumda. Bu durum gündelik dilde Mehmed Ali'nin bazı kişisel özelliklerine ve hükümet etme yöntemlerine atfediliyordu. Mısır'dan gelen asker ve tüccarlar, Mehmed Ali'nin yaratıcı, marifetli ve etkili bir hükümdar olarak Mısır'da düzeni nasıl sağladığına ilişkin ilk elden gözlemlerini aktarırken, bu gözlemler aynı zamanda Osmanlı'nın hükümet etme yollarını eleştirmeye yarayan bir ayna işlevi görüyordu (271). Böylece kindar ve zalim Mehmed Ali imgesinin yanına bizzat bu özellikleriyle adalet ve güveni tesis eden Mehmed Ali konuluyor ve Osmanlı'yı yönetenler (ve eleştiriler hiçbir zaman doğrudan kendisine yöneltilmese bile dolayısıyla da padişah) ise kudretsiz, beceriksiz ve keyfi yöneticiler olarak görülüyordu (459). Sokaktaki insanlar, Osmanlı'nın kendi astı tarafından yenilmesini, Mısır aynasındaki yansımasına bakarak açıklamaya çalışıyorlardı.

Mehmed Ali Paşa'ya duyulan bu nefretle karışık hayranlığın önemli sebeplerinden birisi de Osmanlı'nın can düşmanı Rusya ile yaşanabilecek –ve hatta halk tarafından istenen– bir savaşta düşmanını alt etmede Osmanlı'dan daha başarılı olabileceğinin düşünülmesiydi. Mehmed Ali'nin Rusya için asker topladığı (52), Rusya'nın İbrahim Paşa üzerine asker gönderdiği (54, 176) ve hatta İbrahim Paşa'nın Rusya ile savaşa girdiğine ve Rus ordusunu bozguna uğrattığına ilişkin söylentiler (38, 73, 156, 192) gerçekten olanı değil olması isteneni ifade ediyor. 1833 yılında Rusya ile im-

zalanan ve Mehmed Ali Paşa isyanının bastırılmasına yardım etme karşılığı olarak Boğazların Rusya tarafından müstakil kullanılmasını kabul eden Hünkâr İskeleyi Anlaşması hiç kuşkusuz Osmanlı devletinin dirayetsizliği kadar, daha birkaç yıl önce Edirne'yi işgal etmiş ve başkentin sınırlarına dayanmış can düşmanına karşı devletin kendini alçaltıcı bir davranışı olarak görülmekteydi. Üstelik halkın gözünde Rusya'nın gerçek amacı Osmanlı topraklarına asker sokmak ve Osmanlı askerini silahsız bırakarak (33, 193, 198) imparatorluğu yok etmek iken, haysiyetsizce ve bir o kadar da saflıkla Rusya'dan yardım istenmesinin hâlâ gündemde olması bir felaket olarak telakki ediliyordu. Bu felaketi önleyecek kişinin ironik de olsa Mehmed Ali Paşa'nın dirayetli ve iyi yönetici kişiliğinde vücut bulması, Mehmed Ali Paşa'nın Rusya ile savaştığına dair umutlu söylentilerin temel dayanağını oluşturuyordu. Bu nedenle, Mehmed Ali Paşa'nın kendi halkına zulmü, "gâvuru İslâm üzerine gönderib de nâfile yere İslâmı" kırdıran Osmanlı yöneticilerinin "insafsızlığına" yeğlenebiliyordu (254).

Hükümdarlar kıyaslanırken, tebaalar ve askerler de kıyaslanıyordu. Bu karşılaştırma Osmanlı ordusunun uğradığı yenilgilere ilişkin olarak yapılan gerekçelendirmelere başka bir perspektif getirmeye yarıyordu. Halkın ortak bilincinde, Osmanlı birliklerinin topla tüfekte değil, onurlu bir savaşın kurallarına riayet etmeyen 'haysiyetsiz' bir düşman tarafından mağlup edildiğine dair bir hissiyat hâkimdi. Erdem, cesaret ve erkeklik Osmanlı askerlerine hasredilirken (199, 322), sohbetler bu niteliklerden yoksun oldukları iddia edilen Arap askerlere dair olumsuz özelliklerle bezeniyordu: Arapların "dönek" (321) ve askerlerinin korkak (322) oldukları, "karılarıyla berâber gavgâ" ettikleri ve çatışma sırasında Osmanlı askerinin dikkatini dağıtmak için "çocuklarını suya attıkları" ya da öldürdükleri Osmanlı askerlerinin cesetlerini parçaladıkları (540) gibi cümlelerde anlatılanlar, kendi ordularının mağlubiyetini açıklayabilmek için arayışa giren halkın oluşturduğu genel motiflerden sadece bazılarıdır.

Yaklaşık 10 yıldır devam eden bu çatışmanın aslında Müslümanlar arasında yaşandığı ve ondan da kötüsü, Müslüman olma-

yanların olaya müdahale etmesine sebep olduğu gerçeği Mehmed Ali'ye duyulan öfkeyi daha da artırıyordu. İmparatorluğun bir Müslüman tarafından çökmenin eşğine getirildiği bu belalı sorun, halkın bilincinde Mehmed Ali'nin "kâfir" ilan edilmesiyle çözülmüyordu: "Bir âdem pâdişâha âsî olur ise o âdem kâfirdir, Hüdâ'ya âsî olmuş olur. Mehmed Ali Müslüman değildir" (309). Ahali kendi zihninde yaratmış olduğu çözümü söylentilerle gerekçelendiriyor ve Mehmed Ali'nin kendisini Allah'a eş koşarak günahların en büyüğünü işlediğini söylüyordu. Güya "mukarribleri Hüdâ böyle yapacak derler ise" Mehmed Ali Paşa "Allah ne yapacak ben yaparım der imiş" (326) veya Nizip muharebesinde çarpışan iki askerinin söylediğine göre "İbrahim Paşa ... kahrından arâk kadehini eline alub, Allah beni şimdi bozuyorsun, fenâ ediyorsun, işte arâkı içiyorum, diyerek içer imiş" (322).

Osmanlı yönetimi, kamuoyunu Mehmed Ali Paşa'ya karşı seferber etmek için bu tür söylentilerden yararlanmakta gecikmedi. Mehmed Ali Paşa'nın Halife Hazret-i Ömer soyundan iki kişiyi idam ettiğine dair "rivayetlerin" mevcut olduğuna ve eğer bu rivayetler doğru ise "pek bir uygunsuz şey olarak inşallahu teala kariben bütün bütün kendüsünün izmihlâlini mucib olacağından" *Takvim-i Vekâyi*'de "ilan edilmesine" dair bir irade yazıldı¹² ve irade üzerine bu haber gazetede yayınlandı.¹³ Mehmed Ali Paşa'nın gerçekten bu kişileri idam edip etmediğini bilmiyoruz, elimizdeki jurnallerde böyle bir rivayet de bulunmuyor. Ancak burada önemli olan nokta, yukarıda örnekleri verilen halk arasında dolaşan benzer söylentiler göz önünde bulundurulduğunda böyle bir iddianın halk arasında inanılabilirliğinin olması nedeniyle devletin gazetesinde yayınlanarak resmileştirilmesindeki stratejidir. Böylece hükümet sokaktaki dedikoduları derlemekte, kamuoyunu kendi çizgisine getirmek için resmi yollardan sokağa geri vermekte ve mevcut kamu hissiyatını onaylamakla kalmayıp güçlendirmek yönünde bir propaganda faaliyetine girişmekteydi. Muharebe alanlarında savaş sürerken, diğer yandan da gazeteler, kahvehaneler, sokaklar ve dükkânlarda da kamuoyunu kazanmak için savaş verilmekteydi. Örneğin *Takvim-i Vekâyi*, kamuoyunu Osmanlı tarafına çekmek için Meh-

med Ali Paşa'yı saldırgan, açgözlü, itaatsiz ve uzlaşmaz biri olarak gösteren pek çok kısa havadis yayımlamıştır. Hafiyeler de provokatif müdahalelerle halka Mehmed Ali hakkında neler hissettiklerini soruyorlardı. Mehmed Ali Paşa'ya halkın çelişkili duygularını göz önünde bulundurursak bu propaganda faaliyetinin başarısının sınırlı olduğu öne sürülebilir. Bununla beraber hayli alışılmadık tarzda hafiyenin halkın halet-i ruhiyesi hakkındaki izlenimlerini ve yorumlarını içeren bir jurnalinde yazıldığı gibi, halkın Mehmed Ali'den "külliyyen... nefret ve taraf-ı Devlet-i Aliyye'ye teveccüh ederek Mehmed Ali'nin ... perîşân olmasına" (325) dair dualarını duymaktan dolayı hükümetin memnuniyetini tahmin etmek güç değil.

1840 yazının başlarında ortaya çıkan iki önemli gelişme Mehmed Ali Paşa krizinin çözümüne yönelik olarak halkı ümitli beklentilere sürükledi. Bunlardan ilki Haziran ayı başında Hüsrev Paşa'nın sadrazamlıktan azledilmesiydi. Azli sırasında Hüsrev Paşa'nın yaşı 80'in üzerindeydi ve azlin resmi gerekçesi *Takvim-i Vekâyi* gazetesinde açıklandığına göre ilerlemiş yaşının Tanzimat'ın gereklerini layıkıyla yerine getirmesine engel olmasıydı.¹⁴ 1839 yılının Temmuz ayında II. Mahmud'un cenaze töreninde selefi Rauf Paşa'nın elinden sadaret mührünü alarak bir oldu bitti ile kendisini sadrazam atayan Hüsrev Paşa'nın görevi böylece bir yıldan az sürmüştü.

Sadrazamlığı kısa sürmekle beraber Hüsrev Paşa 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca Osmanlı bürokrasisinin en önemli şahsiyetlerinden birisidir. Birçok kez valilik yapmasının yanı sıra, yaklaşık 10 yıl boyunca Seraskerlik ve Meclis-i Vâlâ reisliği gibi bürokrasinin en üst mevkilerinde görev almıştır. Öte yandan yetiştirdiği birçok kişi yalnızca kendi sağlığında değil, ölümünden sonra da Osmanlı bürokrasisinde önemli mevkilere gelmişlerdir.¹⁵

Her ne kadar resmi olarak Hüsrev'in ilerlemiş yaşından ötürü azledildiği açıklansa da, pek çok kişi azlin ardındaki asıl gerekçenin Mehmed Ali meselesiyle alakalı olduğuna inanıyor (31), gerekçeli haberi gazetede okuyup buna inananlara da işin aslını anlatıyordu (46). Bu genel kanının altında yatan ise Hüsrev Paşa ile Mehmed Ali Paşa arasında kökleri eskilere dayanan kişisel husu-

metti. Mısır'ın Fransızlardan geri alınmasının ardından 1801 yılında Hüsrev Paşa Mısır'a vali atanmıştı. Mehmed Ali ise Napolyon'un ordularına karşı Osmanlı ordusunda savaşıyan Arnavut birliklerinin komutanlarındandı. Mehmed Ali ve komutası altındaki Arnavut askerlerin isyanı sonucu Hüsrev Paşa valilikten ayrılmak zorunda bırakılmış ve 1805 yılında Mehmed Ali Paşa Mısır vilayetinin yeni valisi olmuştu.¹⁶

Hüsrev Paşa'nın azli İstanbul'da büyük bir memnuniyetle karşılanmıştı (27, 29, 30, 39, 44, 50, 119). Halk arasındaki şöhreti yolsuzluk söylentileriyle çoktan lekelenmişken (28, 90, 313, 373), Karagöz oyunlarında çocuksuz Hüsrev Paşa'nın "oğlanlara düşkünlüğü" konu ediliyordu.¹⁷ 'Yolsuzlukları' ve 'uygunsuzlukları' bir yana, halkı Hüsrev Paşa'dan nefret ettiren en önemli neden, Mısır krizinde halkın onu en az Mehmed Ali Paşa kadar sıkıntıların müsebbibi olarak görmesiydi. Mısır sorununun çözümü için seraskerliği döneminde Rusya ile Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nın altına imza koyan üç kişiden birisi Hüsrev Paşa'ydı. Diğer iki kişi ise o dönemde reisülküttab olan ve Hüsrev Paşa'dan yaklaşık bir buçuk ay önce, İzmit valiliği yaptığı dönemde, yolsuzluk suçlaması ile görevinden azledilen ve çarptırılacağı cezanın kesinleşmesi için Edirne'de sürgünde bekleyen Akif Paşa ve diğeri de düşmanı Hüsrev Paşa'nın sadrazam olmasının ardından idam edileceğinden korkarak donanmayı kaçırıp Mehmed Ali Paşa'ya sığınan kaptanı derya "Hain" Ahmed Fevzi Paşa idi (34, 395). Böylece 1830'lu yıllarda Mehmed Ali krizinin baş göstermesiyle halk arasında hiç de hoş karşılanmayan Rusya ile ittifaka imza atanların siyasi kariyerleri, İngiltere'ye sırtını dayamış Tanzimatçıların iş başına gelmesiyle düşüşe geçmişti. Hüsrev Paşa'nın sadrazamlığa gelmesinin ardından Rusya ile ittifak arayışını derinleştirerek Mehmed Ali Paşa'ya karşı tavrını sertleştirilmesi 1840 yazının başında iktidarda bulunan Tanzimatçı hizbin Mısır sorununun çözümü için Hüsrev Paşa'yı devre dışı bırakma gayreti ile sadrazamlıktan azlettirmeleri daha iyi anlaşılabilir.

Ancak halk arasında daha popüler olan versiyon, Hüsrev Paşa'nın azlinde Tanzimatçı kanadın etkisinden çok doğrudan Meh-

med Ali Paşa'nın parmağının olmasıydı. Hüsrev Paşa'nın sadrazam olduğu günden beri Mehmed Ali Paşa'nın önde gelen hükümet üyelerinden Valide Sultan'a kadar mektuplar yazarak Hüsrev Paşa'yı azlettirmek için başlattığı kampanya iyi biliniyordu.¹⁸ Üstelik Hüsrev Paşa'nın azlinin İskenderiye'den gelen bir geminin Boğaz sularında görülmesinin hemen ardından gerçekleşmesi bu iddianın inanılabilirliğini artırıyor (30, 32). Siyaset bir sır perdesi olarak algılandığı ve dolayısıyla gazetelerde yazılan haberlere fazla itibar edilmediği için, sözün inanılabilirlik kazanıp söylentiye dönüşebilmesinde sırrı çözmeye yönelik küçük de olsa bu tür kanıtların önem kazanması kaçınılmazdı. Ama kimi zaman kanıtlar daha doğrudan edinilebiliyordu. Divan Yolu'ndaki dairelerden sızan taze haberleri kâtiplerden duymak ve İstanbul sokaklarına anında ulaştırmak mümkündü. Örneğin bir kâtibin aktardığına göre Mısır meselesi üzerine Meclis-i Vâlâ'da geçen ateşli bir tartışma sırasında sadrazam Hüsrev Paşa "Rusya'ya haber gönderelim, gelsün İstanbul'u teslim edelim, andan sonra râhat oturalım" derken Paşa'nın yanında yetişmiş olan 'kölelerinden' Serasker Halil Rıfat Paşa "dîni ayru olandan ne ümîd edersen, İstanbul'u vereceksen dîn karındaşı ve bunca müddetden berü pâdişâhın mu'teber vezîri Mehmed Ali Paşa'ya teslim ederiz" demiş ve bu tartışma üzerine seraskerini şikâyet için saraya giden sadrazam padişah tarafından azledilmişti (31, 33). Osmanlı'nın içine düştüğü durumdan çıkmak için devleti yönetenlerin İstanbul'u hangi düşmana teslim edecekleri üzerine yaptıkları tartışmanın gerçekten olup olmadığının bir önemi yok. Önemli olan Mısır meselesinin yarattığı derin endişenin ve yöneticilere duyulan güvensizliğin sokaklara nasıl yansıdığı. Üstelik aynı jurnale göre, padişahın sadrazamı azletmesinin ardından, İstanbul sularında görülen Mısır gemisinden inen Mehmed Ali Paşa'nın torunu Abbas Paşa'nın, dedesinden getirdiği mektubu verdikten sonra "Hüsrev Paşa'nın azlini lisânen" padişaha iletmesi yatıyordu. Diğer bir deyişle Osmanlı padişahı bizzat asi valisinin emriyle sadrazamını azlediyordu. Bu taviz kısmen Osmanlı devletinin zayıflığının bir işareti addedilip, padişah da örtülü eleştiriden nasibini alıyordu belki ama Hüsrev'in azlinin yarattığı büyük se-

vinç, padişahın asi valisinden emir almasının uyandırdığı aşağılanma hissini galebe çalıyordu. Böylece Hüsrev Paşa'nın gidişi ile beraber Mehmed Ali krizinin çözümünde Rusya yardımını da gündemden düşmüş ve "herkesin üzerinden bir dağ kalkmıştı" (39).

İkinci olarak, Hüsrev Paşa görevinden alınır alınmaz, Mehmed Ali krizinin başka bir yola gireceğine dair tedirgin bekleyişler gün yüzüne çıkmıştı. Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere, Rusya, Prusya ve Avusturya delegeleri meseleyi görüşmek üzere Londra'da toplandığı zaman bu bekleyiş gerçeklik kazanmıştı. Müteakip anlaşmaya göre, Mısır ordularının Hicaz, Suriye, Girit ve Adana'yı boşaltması ve Osmanlı donanmasının hemen iade edilmesi karşılığında Mehmed Ali'nin Mısır ve Akka valiliklerine verasetle sahip olmasına olanak sunuluyordu. Mehmed Ali'ye bir ulti-matom biçiminde gönderilen antlaşmanın koşulları, İstanbul sokaklarında hemen yankılanmaya başladı (133, 138, 148, 150, 154, 163, 174). Osmanlı ve Avrupalı yetkililer arasındaki diplomatik trafik en ufak ayrıntılarıyla bile izleniyordu. İstanbul sularında ticari olmayan herhangi bir geminin görünmesi, Mehmed Ali'nin ulti-matoma verdiği karşılıkla ilintili meseleleri görüşmek üzere Avrupalı bir elçinin gelişi olarak görülüyor ve bu haberler sokaklara ve kahvehanelere yayılırken, yol boyunca da hararetle tahminleri körüklüyordu (136, 305, 318, 319).

Mehmed Ali'nin ulti-matomu reddedip savaşı kaçınılmaz hale getirmesiyle birlikte, barış umutları besleyen halk da umutsuzluğa kapıldı (121, 123, 125, 128, 178). Çelişkili haberler farklı tahminlere yol açarken halkın halet-i ruhiyesi de çabucak değişiyordu. Bir gün, bazıları Fransa'nın kendi güçlerini Osmanlılara karşı seferber edeceği haberini yayarken (233), diğerleri de Fransa'nın Mısır için İngiltere ya da Rusya'yla hiçbir zaman savaşmayacağına ikna etmeye çalışıyordu arkadaşlarını (148, 154, 250). Ertesi gün ortaya çıkan yeni kaygılar ve yeni görüşler ise yepyeni bakış açılarını doğuruyordu. Yapılan sohbetlerde, dost ya da düşman olsun, başka ülkelerin halklarına atfedilen belli özelliklere değinilmeden geçilmiyordu çoğu zaman. İngilizlerin uzun süredir savaşmadıkları için tecrübesizliği, Rusların savaşçılığı ancak hilekârlığı (339) veya

Arap askerlerinin güvenilmezliği (321) yaklaşan savaşın nasıl sonuçlanacağına ilişkin yürütülen tahminlere destek sağlıyordu.

Sonunda 1840 sonbaharında Osmanlı, İngiltere ve Avusturya ittifakı Mehmed Ali Paşa'ya savaş ilan etti. Savaş devam ederken yeni gelişmelerin haberleri tüccarlar, savaştan dönen yaralı askerler, Avrupa'dan gelen gazeteler veya *Takvim-i Vekâyi* aracılığıyla İstanbul'a derhal ulaşıyordu. Hangi birliklerin hangi kaleleri kuşattığı, kimin ne kadar askerinin olduğu, savaşın tarafların yanında çarpışmaları yakından gözleyen Rusya ve Fransa'nın savaşa girip girmeyeceklerine dair sohbetlerin yanında tarafların verdikleri zayıtlar veya Osmanlı birliklerine kumanda eden İzzet Mehmed Paşa'nın, Mısır ordusundan Fransız Süleyman Paşa'nın ve İbrahim Paşa'nın yaralandıkları veya öldüklerine dair söylentiler 1840 sonbaharının en önemli konularını oluşturuyordu (226, 229, 233, 261, 272, 299, 304, 309, 319, 332, 342). Öte yandan da tüccarlar savaşın Akdeniz ticareti üzerindeki olumsuz etkilerini tartışıyorlardı (158, 159, 160, 163, 202, 203, 247, 323).

1840 yılının başlarında İstanbul sokaklarının üzerinde dolaşan karamsarlık ve endişe havası yılın sonlarına doğru Mehmed Ali'nin ordularının yenilgiye uğratılıp Suriye'deki egemenliğine son verildiğinde yerini iyimserliğe bıraktı. Akdeniz'den gelen tüccarlar İngiliz ve Avusturya gemilerinin İskenderiye'yi kuşattığı haberini verirken, İsmail Ağa da Aksaray'daki bir kahvehanede kazanılan zaferleri duyuran *Takvim-i Vekâyi*'yi yüksek sesle okuyordu (343). Daha önce "iki fırka" olan İslam'ın artık bir olduğundan Rusya'ya sefer açılacağını umanlar (411, 461, 472, 748, 763, 877), zahirenin ucuzlayıp bollaşacağına inananlar (413, 431), Mısır'dan gemilerle para geleceğini düşünenler (456) ve hepsinden önemlisi yaklaşık iki yıldır Mehmed Ali'nin elinde olan Osmanlı donanmasının İstanbul'a dönüşünü dört gözle bekleyenler (415, 425, 445, 464, 471, 475, 489) kazanılan zaferin halkın umutlarında nasıl karşılık bulduğunu özetliyor. Bu zafer haberleri Mehmed Ali Paşa'nın üzüntüsünden ve pişmanlığından hastalandığı, cinnet geçirdiği veya felç olduğu söylentileriyle (223, 272, 309, 324) süslenip İstanbul'da coşkuyla kutlanıyordu. Hafiyeler de meyhaneler-

de, berberlerde ve kahvehanelerdeki kutlamaları ayrıntılarıyla tasvir ettikten sonra (385, 386, 387) İstanbul'un coşkulu havasını hevesle jurnallerine yansıtıyorlardı: “Âsitâne-i Aliyye ve bilâd-ı selâse'de olan ekser kahvehânelerde sâye-i şâhânedede böyle zevk ve safâ ederek şevket-meâb efendimiz hazretlerine hayr duâ eylediklerini me'mûrîn kulları haber vermekte oldukları” (388).

Diğer konularda olduğu gibi, kazanılan zaferler hakkında da şüphe ve endişe az da olsa duyulmaktaydı. Kemeraltı'nda bir kahvehanede Akka kalesinin ele geçirilişini duyuran gazete okunurken, İbrahim Ağa kalenin bu kadar çabuk alınmasına şüpheyile bakıp “bu işleri gören bizim donanma değildir, Nemçe'nin büyük donanmasıdır” diyordu (376). “Mısırlu'nun işi bitdi, beher gavgada perîşân oluyor imiş, öyle işidiyoruz” diyen hafiyenin provokatif yorumuna, “sen şimdisine bakma, sonuna bak” diyen Hacı Mustafa'nın temkinli cevabı (317) İstanbul'un coşkulu atmosferindeki endişelerin sürmekte olduğunu hatırlatıyor (601). Mehmed Ali'den duyulan endişeye çoğu zaman İngiltere, Rusya veya Fransa'ya dair endişeler ekleniyor ve bu büyük güçlerin bir “oyun” çevirerek Mısır'ı ve Osmanlı donanmasını eninde sonunda ele geçirecekleri konuşuluyordu (418, 433, 436, 440, 558, 650).

1841 yılının Mayıs ayında Mehmed Ali ile Osmanlı hükümeti arasında barış sağlandıktan sonra coşkulu ve endişeli yorumların yanına hoşnutsuz sesler de eklendi. Kimilerine göre, anlaşma sonunda Mısır valiliğinin Mehmed Ali'ye verasetle bahşedilmesi Osmanlı hükümeti için bir utanç vesilesiydi: “Mısır ile barışık olmuş diyorlar, daha *Takvîm*'e yazmamışlar ve kibârlar utanıyorlar *Takvîm*'e yazmağa” (449). Keza, Yorgaki de sonuçtan memnun değildi: “Barışık olmuş ve lâkin nasıl barışıklıdır bilmem. Bunların işlerini başka kralları da rezîl etdiler. Dört sancak yer aldılar Mehmed Ali'den, Devlet-i Aliyye'nin hazînesi boşaldı. Herif yine kalkar bunları alır, bunların harc etdikleri para gaib olur. Sanki barışık etdiler. Buna Mehmed Ali derler, sonunu görürsün” (450).

Bu raporlarda, imparatorluk dahilindeki çatışmanın farklı tebaalar için farklı etkileri olduğu gerçeğini hatırlatan sesler de yer buluyor. Tefeci olan Kostandi, Karaköy'de bir kahvehanede, ailesi

Mısır'da kalan bir Arap'ın kayıkta ağlayışına şahit olduğunu anlatıyordu (311). Beyazıt'ta Mısırlı savaş esirlerinin geçirilişini seyreden iki Arap ise “bunların çoğu Mısır'ın redif askeridir ve kimisi karındaşımız ve kimisi akrabamız... memleketlerimizde dahi çocuğumuz çoluğumuz böyle sefil oluyor” diyerek Mehmed Ali'ye ileniyorlardı (302). Böylesi örnekler, Osmanlı'yı imleyen ben ile öteki, yani düşman olarak tasvir edilen Mısır arasına kesin bir çizgi çekerek bizi yanıltan o siyah beyaz resme meydan okuyor. Osmanlı için bir zaferdi bu, ama kırık bir zafer. İstanbul sokakları ve kahvehanelerinin muzaffer havası içinde yaralı ve hayal kırıklığına uğramış olanlar da az değildi. Bu gündelik sesler, resmin o gri ve gölgeli kısımlarını ifade ettiği kadar, onlara bir derinlik ve perspektif de sunuyor.

1841 yazında Mısır sorunu çözüme kavuştuktan sonra, sohbetler başka problemlere yoğunlaşmaya başladı. Bununla beraber Mehmed Ali hakkındaki endişe, tehdit ve hayranlıkla karışık duygular, olaylar yatıştıktan çok sonra da İstanbul sokaklarında duyulmaya devam edecektir. Niş ve Girit isyanlarının sohbetlerin ana konusu olduğu bir dönemde bile Mehmed Ali'nin “âkilâne” yöneticiliği hayranlıkla (692), Osmanlı'nın asker toplamaya başladığı zamanlarda ise Mısır'la savaş ihtimali korkuyla (1051) hatırlanacaktır.

Tanzimat

1839 yılında Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile ilan edilen Tanzimat'ın 19. yüzyıl Osmanlı tarihyazımında taşıdığı önemi burada tekrar etmeye gerek yok. Tanzimat ile başladığı kabul edilen dönüşümün niteliği tarih ve siyasetin en görünen kesişim noktasında yer alıyor ve 150 yılı aşkın bir süredir Türkiye'nin yanında Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasını taşıyan Balkan ve Ortadoğu ülkelerinde tartışılıyor. Ancak bütün bu tartışmaların ötesinde Tanzimat'ın uygulamaya geçirildiği o ilk yıllarının bizzat yaşayan insanlar tarafından nasıl algılandığı, konuşulduğu ve tartışıldığı sorusu başlı başına bir önem arz ediyor. Bu soru modernite deneyi-

mini bir sosyal tarih anlatısı içinde cevaplandırmaya çalışan modern tarihçiye özgü değil. Journallerin Tanzimat'ın ilan edilışinden yalnızca birkaç ay sonra kaydedilmeye başlanmış olduğunu hatırlarsak ve jurnallerde hatırı sayılı miktarda Tanzimat ve onunla ilişkili referansları göz önünde bulundurursak, Tanzimat'ın nasıl algılandığı sorusunun dönemin yöneticileri tarafından da özenle tecesüs edilmeye çalışıldığını söyleyebiliriz.

Tanzimat Fermanı iktisadi, hukuki ve siyasi alanlarda yeni düzenlemeler taahhüt etmiştir. Bu noktada Tanzimat'ın nasıl algılandığı sorusunu, iktisadi alanda uygulamaya geçirilen yeni vergi rejimi, hukuki alanda Mayıs 1840'ta yürürlüğe giren Ceza Kanunnamesi ve siyasi alanda Müslüman ve gayrimüslimler arasında eşitliği güvence altına alan ideolojik söylem bağlamında ele alabiliriz. Bu üç alanı her ne kadar analitik olarak ayrı başlıklar altında ele almak mümkünse de, aşağıda görüleceği gibi girift bir biçimde iç içe geçmişti.

a. Vergi

Tanzimat'ın kapsamlı dönüşüm hamlesinin toplumsal etkileri üzerine düşünürken, farklı sınıfsal ve dinsel-etnik cemaatler tarafından farklı deneyimlendiğini göz önünde bulundurmamız ve Tanzimat'ın toplumsal algısının farklı gruplar arasında farklı önceliklerle ele alındığını vurgulamamız gerekiyor. Ancak bu farklı deneyimlerin üzerinde, sıradan insanın devletle kurduğu ilişkinin temelde vergi üzerinden tanımlanan fiskalist bir ilişki olduğu göz önünde bulundurulduğunda, 1840 yılında Tanzimat nedir sorusuna verilen en yaygın yanıtın Tanzimat'la getirilen yeni vergi rejimi olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Muhassıllık sistemi olarak adlandırılan ve İmparatorluğun Arap vilayetleri hariç olmak üzere İstanbul çevresindeki bölgelerden başlayarak kademeli olarak uygulamaya geçirilen bu yeni vergi rejimi, Tanzimat'tan önceki vergi sisteminden radikal bir kopuşu simgeler. İltizam sistemi olarak tanımlanan önceki sistemde mültezim adı verilen özel kişilerin devlet adına farklı adlarla halktan topladıkları ve taksitler halinde

merkezi hazineye aktardıkları tüm vergilerin, yeni rejimde tek bir kalem altında birleştirilerek merkezi hükümetçe atanan muhassıllar tarafından toplanması öngörülmekteydi. Yeni vergi rejiminin en belirgin ve önemli farklılığı ise vergilendirmede temel olan ölçütlerin yeniden tanımlanmasıydı. İltizam sisteminde esas olan belirli bir bölgenin gelirinin önceden belirlenmiş sabit miktarlarda vergilendirilmesinin yerini, muhassıllık sisteminde taşınır ve taşınmaz mallardan elde edilen kişisel gelirin vergilendirilmesi almıştır. Bir önceki bölümde kısaca değindiğimiz gibi, kişisel gelire dayalı vergilendirmenin uygulamaya geçirilebilmesi için ilk yapılması gereken, vergilendirmeye esas oluşturacak taşınabilir ve taşınmaz malların öncelikle tanımlanması ve gelirleriyle birlikte kaydının yapılmasıydı.¹⁹ Tanzimat fermanı ile ilan edilen bu yeni vergi sistemi 1840 yılının başlarından itibaren uygulamaya geçirildi ve doğrudan İstanbul tarafından atanan ve yine maaşları merkezi hükümet tarafından ödenen muhassıllar Anadolu ve Balkanlar'daki kazalara gönderilmeye başlandı. Muhassıllar gittikleri bölgelerde mal ve emlak sayımı ve diğer mali konuların karara bağlanmasında, seçilme kriterleri bir talimatname ile belirlenmiş üyelerin oluşturacağı birer Muhassıllık Meclisi oluşturmakla yükümlüydüler.²⁰ Bölgenin bütün vergilerinin ve diğer gelir kaynaklarının denetimi ve vergi rejimine esas oluşturacak mal ve emlak sayımı muhassılların sorumluluğundaydı. Üstelik oldukça geniş yetkilerle donatılmış olmakla birlikte valiler de dahil olmak üzere buldukları yerin mülki amirlerine karşı sorumlu değillerdi.

Elimizdeki en erken tarihli jurnallerde iltizam sisteminin kaldırılmasının ve yeni vergi rejiminin uygulamaya konulmasının halk arasında yoğunluklu olarak konuşulduğu ve tartışıldığı görülüyor. Ne yazık ki Ocak 1840 tarihli ilk jurnalın ardından elimizdeki en erken tarihli jurnal Haziran ayına ait. Bu beş aylık boşluk bu konuda söyleyebileceklerimizi önemli ölçüde sınırlıyor. Şüpheli sesler var olmakla birlikte (9) yeni vergi rejiminin ilk başta halk arasında genel olarak memnuniyetle karşılandığı anlaşılıyor. Bu memnuniyetin temel sebebi vergilerin azalacağına dair inanıştı. Topraktaki iltizama dayalı vergilendirmenin yanında daha önce değişik ad-

larla halktan toplanan çok sayıda vergi kaleminin kaldırılacağına dair yapılan açıklamaların ve eski vergi sisteminin yarattığı adaletsizliklere yapılan vurgunun, vergi yükü altında ezilen halkı bu yeniliğe dair umutlu bir bekleyişe soktuğu anlaşılıyor. Tanzimat bürokratları da bu beklentinin şüphesiz farkındaydı ve yeni vergi sisteminin vergilerin affedileceği şeklinde yorumlanmaması gerektiğini belirterek, bu nedenle muhassılların yeni sistemin ayrıntılarını halka anlatmalarına ilişkin emirler yayınlamışlardır.²¹ Yalnızca muhassıllar tarafından değil diğer devlet memurları tarafından da bu yeni vergi sisteminin halka anlatılmaya çalışıldığı anlaşılıyor (11). Bununla beraber yeni sistemin getirdiği yeniliklerin ve özellikle kişisel gelire göre vergilendirmenin herkes tarafından doğru bir şekilde anlaşıldığını söylemek pek mümkün değil. Her evdeki erkek nüfustan otuzar kuruş vergi alınacağına veya vergi yükünün yarı yarıya azalacağına (3) dair kimi sohbetler daha çok iyimser bir beklentiye ifade ediyor. Öte yandan bu yeni durumun farkında olanlar da vardı (14) ve yeni vergi rejiminin olumlu ve olumsuz yönleri hararetle tartışılıyordu (20, 270).

Ancak 1840 yılı başındaki bu iyimser hava yaz başına doğru dramatik bir biçimde değişmeye başladı. Tanzimat'ın kaldırılacağına ve eski vergi rejimine dönüleceğine yönelik söylentiler yeni vergi rejiminden duyulan rahatsızlıkla beraber artmaya başladı (36, 234, 409, 503, 504, 509, 510, 530, 605, 676, 706, 772, 834, 840). Yeni sisteme dair en fazla şikâyetler mal ve emlak sayımı hakkındaydı. Sayımı yapılan malların ve bunların tahmini gelirlerinin hangi ölçülere göre tanımlandığı muhassıl ve köylüler arasında önemli bir çatışma konusuydu. Niğde'de bir kadının ineklerini İstanbul fiyatlarıyla hesap edip üç katı vergi çıkararak (40), bekâr kızların çeyizleri için dikilen ağaçları gelir kalemi olarak tanımlayıp vergilendirmek isteyen (132, 320) veya tüccarlardan yazılı emir olmaksızın vergi toplamak isteyen (286) muhassılların ahalile ihtilaflarına dair sohbetler, yeni vergi sisteminin yarattığı olumsuz havaya ilişkin birkaç örnek oluşturuyor. Şüphesiz muhassıllar hakkında olumlu görüşler de yok değildi (74, 81, 85, 181, 258, 444), ancak pek çok açıdan halkın gözünde iltizam sisteminin

deki mültezim ve voyvodalardan farklı bir konumda değildiler. Eğ-
 lence ile vakit geçiren (71, 421), ahaliyi dayakla namaz kılmaya
 zorlayan (122), kıtlık zamanı halka zahire satmayan (255) yörük-
 lere zahire satarak fiyatları yükselten (257) veya yolsuzluk yapıp
 zulmeden (93, 151) muhassıllara dair anlatılan hikâyeler yeni rejim-
 in işleyişine dair karamsarlığı güçlendirmekteydi.²² Ağır vergi
 yükünden kaçmak için memleketlerinden ayrılmak zorunda kalan
 Boluluların (721), hiçbir mülkü olmadığı halde hissesine 400 ku-
 ruş vergi düşen Geredeli Hasan'ın (867), "tavuğu olmayan fuka-
 râya" 160 kuruş vergi çıktığından yakınan Hoşalaylı İbrahim'in
 (82) birbirlerine anlattıkları kişisel hikâyeler, deneyimlerinin tekil
 olmadığını birbirlerine hatırlatmaktaydı. Tanzimat'ın uygulamaya
 geçirildiği vilayetlerden İstanbul'a gelenlerin kahvehanelerde ve
 han odalarında birbirlerine aktardıkları benzer şikâyetler ortak
 deneyimler üzerine inşa edilmiş bir dayanışma yaratmanın yanın-
 da bu "zulme" direnmenin meşruiyetini de destekliyordu.

Elbette söylemden eyleme geçiş doğrusal bir çizgide ilerlemez,
 ancak bu çerçeveden bakıldığında yeni vergi rejiminin uygulama-
 ya konulmasının ardından Anadolu ve Rumeli'nin pek çok yerin-
 de yaşanan "vergi ihtilallerinin" köylüler arasında bulunduğu taraf-
 tar kitlesi daha iyi anlaşılabilir. Bir yandan herkesin gelirine göre
 vergilendirilmesi çerçevesinde önemli bir vergi yükünün altına gi-
 ren, öte yandan da voyvodalık gibi idari görevlerinin ilga edilme-
 siyle resmi ve yarı-resmi iktidarlarını kaybeden taşra ileri gelenleri
 yeni vergi rejiminde en çok zarar gören grupların başında geliyor-
 du (270, 448). Bu nedenle taşra eşrafı vergi isyanlarının çoğu za-
 man destekleyicileri veya planlayıcıları olarak öne çıkıyordu. Her
 ne kadar dönemin resmi soruşturma raporlarında öne çıkan ço-
 ğunlukla taşra ileri gelenleri olmuş ve köylülerin bu isyanlardaki
 eyleycilikleri aşındırılmaya çalışılmışsa da, imparatorluğun pek
 çok yerinde önemli sayıda köylü bu Tanzimat karşıtı direnişlere
 katılmışlardı. Bu ayaklanmalar sırasında öldürülen veya kaçarak
 canlarını zor kurtaran muhassıllara dair sohbetlerle (466, 494,
 512) taşrada yaşananların haberleri İstanbul'a taşınıyordu. "Tan-
 zîmât-ı Hayriyye'nin nihâyeti budur" (673) diyen berber Emin'in

veya “her taraftan ortalık fenâlaşıyor, zîrâ her bir muhassılın etmediği kalmadı, anıncün reâyâlar tâkat getüremeyüb ayaklandı” (691) diyen Karabet’in söylediği gibi, yeni vergi rejiminin ardından gelen bu ayaklanmalar pek çok kişi için beklenen bir sonuçtu.

Bu ayaklanmalar içinde en büyük yankı uyandıranı ise Niş isyanıdır. 19. yüzyılın başlarında özerklik kazanan Sırbistan’ın yanında bir sınır kenti olan Niş’in nüfusu büyük oranda Hıristiyanlardan oluşmaktaydı. 1841 yılı başlarında ortaya çıkan geniş katılımlı isyanda, köylüler, kendilerine ilan edilen verginin iki katından fazlasının talep edildiğini, affedildiği halde şarap ve rakıdan vergi toplanmaya devam edildiğini, bunun yanında devlet görevlilerinin kötü muamelelerine maruz kaldıklarını ve Hıristiyan kadınların zorla Müslümanlaştırılmaya çalışıldığını öne sürmüşlerdir. Arnavut askerleri çağırılarak bastırılmaya çalışılan isyan ancak yaz aylarında sona erdirilebilmiş, ancak çatışmalar esnasında ölenlerin yanında yüzlerce köy yakılmış ve binlerce köylü Sırbistan tarafına kaçmıştı (597, 621, 628). Çoğu zaman bölgeden gönderilen mektuplarla veya tüccarlardan alınan haberlerle Niş’te yaşanan çatışmalar her iki taraftan da ölenlerin sayılarına dair çoğu zaman abartıyla kulaktan kulağa aktarılmaktaydı (575, 580, 583, 592, 602). “Bu husûsa Tanzîmât-ı Hayriyye ile zecriyye sebep oldu, eğer Tanzîmât-ı Hayriyye böyle gider ise bir memleket tâkat getüremez” diyen Ali Ağa’nın sözleri (640) başka bölgelerdeki vergi isyanları gibi Niş isyanının da Tanzimat ile ilişkilendirilmesine bir örnek oluşturuyor. Öte yandan isyan sırasında ölenlere, idam edilenlere, yakılan köylere ve kaçan köylülere dair İstanbul hanları ve kahvehanelerinde dolaşan dramatik haberler Tanzimat’a dair muhalefeti güçlendiriyordu (691).

Bununla beraber Niş isyanının kimi Sırp ve Bulgarlar arasında gittikçe güçlenen milliyetçi ve ayrılıkçı bir dil üzerinden kendini ifade etmeye başladığı da vurgulanmalı. Bir Bulgar gazetesinden okuduğu haberi nakleden Sırp knezinin “kabâhat Müslümanlarındır, zîrâ anlarda insâf olmadığından bizi dâimâ rencide edüb mâl ve ırzımıza dokunurlar” (604) veya İstavri’nin “Rumeli’nde Bulgarlar ayaklanmış. Biz cesâret edemiyoruz, bâri bizler anlara im-

dâda gidelim” (693) sözleri yeni vergi rejiminin tetiklediği bu ayrılıkçı dilin nasıl keskinleştiğine dair ipuçları sunuyor. 19. yüzyılda Balkanlar’da ortaya çıkan pek çok ayaklanmada olduğu gibi, Niş isyanı da Rusya ile ilişkilerin gerilmesine vesile oluşturmuştur. Osmanlı yönetiminin baskıları nedeniyle Bulgar köylülerin ayaklanmalarının beklenen bir sonuç olduğunu söyleyen Rusya, isyanın şiddetli bir biçimde bastırılmasını protesto etmiş ve bölgede teftiş yapmak üzere bir memur görevlendirmişti.²³ Bu gerginliğin İstanbul sokaklarına yansması ise Mehmed Ali Paşa isyanında olduğu gibi yine Rusya ile savaş olasılığı üzerine artan söylentilerdi (699, 701, 703, 759, 769, 771, 775, 779).

b. Hukuk ve 1840 Ceza Kanunu

Tanzimat’ın ilanından yaklaşık altı ay sonra, 1840 yılı Mayıs ayında yürürlüğe konulan Ceza Kanunu temelde Osmanlı bürokrasisinin iç işleyişini ve tebaayla ilişkilerini yeniden düzenleyen hükümlerden oluşur. Tanzimat’la beraber devlet görevlilerine maaş bağlanmış ve iltizam sistemindeki bir yandan taşrada görevli valiler ile eşraf, öte yandan da taşra yöneticileri ile merkezdeki bürokratlar arasındaki hediye ekonomisi yasaklanmıştır. Kanunun yürürlüğe girmesinin hemen öncesinde ve sonrasında görevlerinden alınan başta Sadrazam Hüsrev Paşa olmak üzere kimi valiler, takip eden yaz aylarında aynı zamanda kanunu da hazırlayan Meclis-i Vâlâ’da rüşvet ve yolsuzluk iddialarıyla yargılanmış ve mahkûm edilmişlerdir.²⁴ Dar bir bakış açısıyla, tamamı Tanzimat’a muhalif olduğu bilinen yüksek devlet görevlilerinin yolsuzluk nedeniyle yargılanması, hükümetteki Tanzimatçıların hukuki bir kılıf içinde sundukları siyasi nitelikli bir tasfiye hareketi olarak değerlendirilebilir. Ancak daha geniş bir çerçevede bu kanunun en önemli amacı bürokrasiyi etkin bir biçimde merkezin denetimi altına almaktı. Yeni vergi rejimiyle, merkezden atanan ve yalnızca İstanbul’a karşı sorumlu olan muhassılların taşradaki varlığıyla, valilerin mali kaynakları zaten önemli ölçüde budanmıştı. Şimdi ise hediye mübadelesinin yasaklanmasıyla beraber taşra ileri gelen-

leriyle müttefik olarak oluşturdukları siyasi otorite İstanbul eliyle yeniden tanımlanıyordu. Başta sadrazam olmak üzere devrin önde gelen kimi bürokratlarının yargılanıp cezalandırılmasıyla da tüm bürokrasiye kuvvetli bir mesaj vermek hedefleniyordu.

Ceza Kanunu yolsuzlukla ilgili hükümlerinin yanında, bürokratların merkezin denetimi altına alınması yönünde farklı hükümleri de içermektedir. 1840 Ceza Kanunu'nun en önemli yeniliklerinden biri cezalandırmanın suça göre uygulanacağı ve yöneten-yönetilen ayrımı gözetilmeksizin kanunun herkese eşit uygulanacağı yönündeki taahhüttü. Kanun, suçu ispat edilmeksizin hiç kimsenin "canına kasd olunmamasını" vurguluyor, zabitlerin dayak ve küfür etmelerini yasaklıyor ve en öne çıkardığı "faraza vüzerâdan birisi bir çobanın bile canına kasd vukuunda ol vezirin hakında dahi kısas-ı şer'î icra oluna"²⁵ gibi ifadelerle taşra yöneticilerinin özerk iktidarlarını ipotek altına alıyordu. Öte yandan, cinayet, yaralama, hırsızlık ve pranga cezasını gerektiren davaların Meclis-i Vâlâ'ya havale edilmesini hükme bağlayarak taşra yöneticilerinin Tanzimat'tan önceki cezalandırma yetkilerini büyük ölçüde sınırlıyordu.²⁶ Örneğin, yolsuzlukla suçlanan valilerden biri olan sabık İzmit Valisi Akif Paşa'nın yargılanması sırasında, İzmit'te karantina baskınına katıldığı iddia edilen bir kadının Akif Paşa'nın adamları tarafından dövülmesi gündeme gelmiş, suçunu ispatlayacak delil ortaya koyamadan kadını cezalandırdığı için Akif Paşa suçlu bulunmuştu.²⁷

Kendisini döverek Tanzimat'a "mugayir" hareket eden Manastırlı Şerif Bey hakkında Meclis-i Vâlâ'ya arzuhal vermek isteyen Hüseyin Efendi'nin (773) veya "vilâyetde kânûnnâme zuhûr edelü elhamdülillah südlimânlık oldu. Birisi birisine bir şamar urisa Hüseyin Paşa küreğe koyuyor, döğmiyor iki üç ay kürekde duruyor" diyen Vidinli Ömer Ağa'nın sözleri, ceza kanununun kimileri tarafından olumlu karşılandığını gösterse de, bu olumlu yorumların genel hava içerisinde azınlıkta kaldığını söyleyebiliriz. Aydın'da "kız bozan" birisinin yalnızca dövülüp ardından salıverilmesi ve suçu ispat edilemediği için bir hırsızın serbest bırakılması (478), Selanik'de iki Yahudiyi öldüren kişilerin yakalandıkları halde suç-

ları ispat edilemediği için serbest bırakılmaları ve ardından bu kişilerin “öldürsek hırsızlık da etsek isbât olunmayınca kurtulunur imiş deyüb dağa gidüb hırsızlığa” başlaması (559) veya zabıtlere götürülen hırsızlar için davacıdan ispat etmesinin istenmesi (882) türünden şikâyetler yeni ceza kanununa dair olumsuz ama daha yaygın hissiyatı dile getiriyor

Öte yandan, yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi cezalandırma konusunda titiz davranan kimi valilerin uygulamalarına bakarak, ceza kanununu çıkararak ve örnek seçtikleri devlet ricalini yargılayıp cezalandıran Tanzimatçıların bürokrasinin bütününe gönderdikleri mesajın taşra yöneticileri üzerinde etkili olduğu anlaşılıyor. Örneğin bu dönemde idam edilenlerin sayısında herhangi bir azalma olup olmadığını değerlendirmekten yoksunuz. İşkence ve idamla tanımlanan açık şiddetin yerini polis ve hafiyeler eliyle işletilen toplumsal gözetim mekanizmalarının örtük şiddetinin alışı, 19. yüzyılın yasal-siyasi çerçevesinde, işkence ve idam cezalarının azaldığı Avrupa tarihinde de gözlemlenen bir olgudur. Osmanlı’da idam cezalarının azaldığı o dönemde İstanbul’u ziyaret eden kimi seyyahların aktardıkları bir gözlemdir.²⁸ Bu bağlamda, Kasımpaşalı Abdurrahman’ın “Ben de bir reâyâ ile gavga edüb öldüreceğim, bana sorarlar ise Tanzîmât-ı Hayriyye’de ölüm yokdur anınçün yaptım. Kimin karşısına çıksam söyleyeceğim” (570) sözleri ile 1844 yılında İngiliz seyyah Charles White’ın gözlemlerindeki paralellik belirtmeye değer.

Mevcut Sultan, işledikleri suçlarla Fransa’da, İngiltere’de ya da Birleşik Devletler’de anında darağacını boylayacak kişilere bile idam cezası verme fikrinden hiç hazzetmiyor. Hükümdarın hassaslıklarına aşına olunması, tabiatıyla, yargıçların hassaslıklarına da tesirde bulunuyor.²⁹

Tanzimat bu nedenle dişleri dökülmüş bir devletin yeni siyaseti olarak görülüyordu. Yeni ceza kanunu nederiyle nizamın sağlanmadığı, suçluları gerektiği gibi cezalandırmayan, caydırıcılığı olmayan, isyanları önlemek için sert askeri yöntemlerin uygulamaya geçirilemediği, kendi kanunlarıyla kendi elini kolunu bağlayan ye-

ni bir rejimden fazla bir anlamı yoktu halkın gözünde. “Yanya’da kânûnnâme zuhûr edeliden berü Arnavud tâifesi paşaya itâat” etmemektedir (215), taşrada eşkıyalar yol kesmektedir ama bir muhassıl “Tanzîmât-ı Hayriyye vardır, eğer birisi kurşun atar ise de siz atmayın” (421) demiştir, Kayseri’de Avşar aşiretinin hırsızlıkları önlenememektedir çünkü “Tanzîmât-ı Hayriyye olduğundan bir kimesne üzerlerine varub urmağa cesâret” edememektedir (822), vergiler toplanamamaktadır çünkü “Tanzîmat’da zincir, tomruk yok ve rençberden para tahsîli güç” olmaktadır (530) ve Niş isyanını bastırmakla görevli Yakub Paşa, isyancılar karşısında çektiği zorluk üzerine İstanbul’a haber göndererek “Tanzîmât-ı Hayriyye ile iş göremeyeceğim, ruhsat verirseniz bildüğüm gibi yapayım” demiştir (699).

Suç ve suçluyu daima ‘öteki’ne ait gören, adaletin tesis edilebilmesinin ön koşulu olarak sert ve otoriter yöntemleri talep eden bu otoriter popüler zihniyetin keskinleşmesinde şüphesiz Mehmed Ali Paşa’ya atfedilen otoriter ama etkili yönetim prensiplerinin etkisi olmuştur. Bununla beraber siyasi ve iktisadi açıdan gitgide yoksunlaşan ve bu nedenle toplumsalı daha çok ahlaki terimlerle tahayyül eden Müslüman kesimler arasında bu otoriter ve muhafazakâr söylemin daha çok zemin kazandığı da muhakkak. Zira Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki eşitliği ifade eden Tanzimat fermanı ve bunu hayata geçiren ceza kanununa tepkiler en çok kendi toplumsal konumlarını yitirdiğini düşünen Müslümanlar arasında hayat buluyordu.

c. Cemaatlerarası ilişkiler

Tarihsel anlatıları, geçmişin olduğu gibi temsilinden çok bugüne yapılan siyasi müdahaleler olarak görmek gerekir.³⁰ Her tarihsel anlatıda olduğu gibi, Osmanlı tarihine ilişkin modern tarihsel anlatıları da bu anlatıların ortaya çıktığı siyasi ve ideolojik arka plan ve anlatıları kurgulayan tarihinin siyasi tahayyülü ekseninde düşünmemiz kaçınılmaz. Farklı dinsel ve etnik grupları içinde barındıran Osmanlı İmparatorluğu’nda cemaatlerarası ilişkilerin ni-

teligine ilişkin ortaya konulan genel soruyu öncelikle bu çerçevede içinde düşünmeyi gerekli kılmaktadır. Bir uçta farklı cemaatlerin çoğu zaman husumetle birbirlerinden kopuk ve izole yaşadıkları tahayyülü, diğer uçta da barış içinde imparatorluğun çok kültürlülüğü sorunsuzca içinde barındırabildiği tahayyülü, modern siyasi görüşlerin temellendirilmesinde sıklıkla karşımıza çıkarken, harmoni/şiddet, hoşgörü/ayrımcılık arasında gidip gelen sıfatlarla tanımlanan bir Osmanlı kültürü ve Osmanlı devleti, ulus devletin kazanımları ve şiddeti üzerine gerçekleştirilen modern siyasi muhasebede reddedilip olumsuzlanan veya nostalji ile hatırlanan bir model haline dönüşebilmektedir. Açıktır ki, bu soru arşivlerde yapılacak kapsamlı bir çalışma ile cevaplanacak türden değil. Zira arşiv, bu iki kutbun her biri için ve bu iki kutup arasında gidip gelen tüm tahayyüller için yeterli derecede ampirik malzeme sağlar.

Elimizdeki jurnaller de öyle. İster Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında husumeti tarihsel olarak ispatlama gayretinde, ister bir Osmanlılık bilincine sahip gayrimüslimlerin varlığını gösterme amacıyla olsun, jurnaller birbirleriyle kaçınılmaz olarak çelişen çok sayıda ampirik malzeme sunuyor. Bu heterojen ve çok parçalı kamuoyunun izini sürebilmek için yapılması gereken, cemaatlerarası ilişkilerin niteliği hakkında betimleyici gözlemler yapmanın ötesinde jurnallerde kaydedilen görüşlerde üretilen söylemleri somut tarihsel konjonktürde anlamlandırmaya çalışmak.

David Nirenberg'in Ortaçağ İberya'sındaki Hıristiyan, Müslüman ve Yahudi cemaatleri arasındaki toplumsal ilişkiler üzerine yayımladığı önemli kitabında öne sürdüğü gibi, azınlık cemaatlerini ötekileştiren, bu cemaatlere dair geçmişten miras alınmış olumsuz bir söylemin varlığı, bu söylemin başarılı olacağı anlamına gelmez; olumsuz söylemin güç kazanması ancak somut konjonktür içinde anlam kazanabilir.³¹ Bu nedenle jurnallere yansıdığı haliyle Müslümanların gayrimüslimlere karşı olumsuz söylemlerinin güç kazanmasını, yakın bir zamanda Yunan devletinin bağımsızlık kazandığı, Balkanlar'da ayrılıkçı hareketlerin yükseldiği ve bu ayrılıkçı hareketlere Avrupa devletlerinin kendi siyasal rekabetleri içinde açık veya örtük destek verdikleri bir dönem içinde

anlamlandırmak gerekir. Gitgide su almakta olan bir gemide, geride kalanlar, bildikleri hayatın sona erdiği düşüncesindeki hayal kırıklığı ve yalnızlaşmayı, terk edenlere duydukları öfke ve husumete tercüme ediyorlardı. Üstelik Tanzimat'la ilan edilen Müslüman ve gayrimüslimler arasında eşitliği güvence altına alan yeni prensiplerin ve ceza kanununda hayata geçirilen yeni uygulamaların Niş'teki Bulgar veya Girit'teki Rum isyanlarındaki kışkırtıcı rolleri Müslümanlar arasında sıklıkla dile getiriliyordu. Yedikule'de bir kahvede Hüseyin ve Ahmed'in sohbetleri Müslümanlar arasındaki bu genel hissiyatı özetliyor: "Reâyâlar her bir tarafından ayaklanmış, evvelki vakit reâyâ ne mümkün kapudan dışarı çıksun. Reâyâda kabâhat yok, bütün kabâhat bizdedir. Tanzîmât-ı Hayriyye îcâd olalı zâbitandan dahi korku kalkdı, nihâyeti böyle olur" (689).

Bourdieu, farklı gruplar arasındaki sosyal uzaklığın tanımlanmasında coğrafi alanın bir metafor işlevi gördüğünü söyler.³² Tanzimat'la onaylandığına hükmedilen mevcut toplumsal hiyerarşilerin Müslümanlar aleyhine bozulduğu düşüncesi bu nedenle Müslümanlar tarafından en çok coğrafi mekândaki kuşatılmışlık metaforuyla dillendiriliyordu. Dükkânların çoğunu "Ermeniler zabt eyledi" (1280) veya "Aslından bu taraflarda hiç reâyâ hâneleri bulunmaz idi, şimdi bütün reâyâ mahallesi oldu, bu mahalleri kâfirler istilâ eylediler" (873) türünden ifadeler, Müslümanlar arasında mekân metaforu üzerinden kurulan kuşatılmışlık duygusunu yansıtır. Böylece toplumsal hiyerarşide konumlarının yitirilmesine dair hissiyat, geleneksel yaşam alanlarının yitilmesi üzerinden ifade buluyor ve tepki, Müslümanların alanına tecavüz eden, diğer bir deyişle haddini aşan gayrimüslimlere yöneliyordu.

Gayrimüslimlerin gittikçe artan kamusal görünürlüğüne dair Müslürnanlar arasında yaygın olan görüş, kamusal alanda kıyafet kodları üzerinden temsil edilen toplumsal hiyerarşinin bozulmasında temellendiriliyordu. "Bu reâyâlar evveli kürk giyemezler idi... Şimdiki taksîmde kürk reâyâlara, aba bizlere düşmüş. Bir taksîm daha olur ise bizlere bakalım ne düşer?" (1268), "Ermeni tâifesi-nin ekserîsi şapka giyüb Frenk olmağa başladı, bunlara bilmem ne

oldu? Ermeni milleti İstanbul'a geldiği vakit ehl-i İslâm'ın ayak yemenisini silmek için gelmiştir" (899) veya "Bu civârda Saray-ı Hümâyûn olsun da yine bu gavurlar çan çalsunlar çok şey. Ah! ah! Hudâ bize fırsat verüb de şunların ne vakit anasını ağlatacağız. Ve şu çocuklarının başlarına bak, yeşil bağlamışlar, emirlik bunlara geçmiş" (536) sözleri, Müslümanlar arasındaki bu keskinleşen ifadelerden jurnallere yansıyanlar arasında birkaç örnek.

Azımsanmayacak sayıda Ermeni ve Rum tebaasının bu dönemde Avrupa devletleri vatandaşlığına geçmelerinin Müslümanlar arasında gayrimüslimlere yönelik olumsuz havayı gitgide perçinlemiş olabileceğini de burada not etmeliyiz. 300 kuruş veren her Hıristiyan'a istediği Avrupa devletinin pasaportunu edinebileceğini söyleyen pasaport simsarı İspiro'nun sözleri taabiyet değiştirmenin kolaylığını iyi özetliyor (416). Böylece Avrupa devletlerinin Osmanlı siyasetindeki belirgin rolü, İstanbul'da gittikçe artan "Frenkler" ve taabiyet değiştiren Osmanlı gayrimüslimleri, Müslümanlar arasında artık iyice yaygın olan Avrupa ve onun simgelerine dair husumetin hedefi oluyordu. Gerçekten de Avrupa'daki siyasi gelişmeler böyle bir duyarlılıkla şaşırtıcı bir dikkatle izleniyordu. Avrupa'daki siyasi gelişmelere dair bilgiler çoğu zaman Beyoğlu elçiliklerinde çalışan tercümanlardan, Avrupa limanlarından yeni gelen tüccarlardan, İstanbul'da yaşayan Levantenlerden ve Avrupa'da yayımlanan gazetelerden öğreniliyordu. Fransa'da Kral Louis-Philippe'e karşı Cumhuriyetçi ayaklanmalardan (360, 750, 758, 973), İngiltere'de Chartist grevlere (882, 1017) veya Fransa kralı (402, 765) ve Rus Çarı I. Nikola'ya (1028) suikast girişimlerine kadar Osmanlı gündelik siyasetinde merkezi konumda olan ülkelerde yaşananlar hararetle tartışılırken, Osmanlı dış politikasında marjinal konumdaki Portekiz'de Kraliçe II. Maria'ya karşı devrimci başkaldırıları (1066) veya İspanya'da kral naibi Espartero'nun yönetime gelmesinden ve ülkeden kaçışıyla sonlanan isyanlar da (614, 1087, 1229) sohbet konusu olabiliyordu. Karşılıklı olarak ülkelerini ziyaret eden Avrupa kral ve prenslerinin hareketleri de dikkatle izleniyor (1248, 1258, 1353) ve bu resmi ziyaretlerin Avrupa'nın dış siyasetinin şekillenmesi ve Osmanlı açısından

sonuçları üzerine tahminler yürütülüyordu. Osmanlı'nın çok uzatıldığı İngiltere ve Çin arasındaki Afyon Savaşı (996, 998, 1003, 1011, 1101, 1234), Fransa'nın Cezayir'i işgali kadar merakla izleniyor (1011, 1132, 1145, 1227, 1278) ve bu iki büyük güç arasındaki küresel rekabetin Osmanlı'nın geleceğine etkileri üzerine karamsar sohbetler yapılıyordu.

İstanbul'daki günlük yaşamın her alanında Avrupalıların görünürlüğü, Avrupa'nın Osmanlı siyasetindeki etkisinin kanıtını oluşturuyordu. İstanbul'un "Frenk" evleriyle (237, 827, 885, 982, 1013, 1128) ve pazarın Avrupa mallarıyla dolması (239, 517, 522, 534, 850, 934, 939, 1203) bir yana, köle edinen (37), silah atan ve "ahlakı bozan" (542, 827), noksan akçe çıkararak (236) Frenklere göz yumulması, Müslümanlar arasında "İslâm'ın elinde bir maslahat kalmadı, bütün reâyâ ve Frenklerin eline geçti. Birtakım fukarâ geçinüb duâ ederler idi, şimdi İslâm'a hiçbir şey kalmadı" (561) hissini güçlendiriyordu.

"Ehl-i İslâm inkırâz bulmaktadır" hissi en çok da Müslümanların fiziksel yok oluş söylentileriyle desteklenip, temellendiriliyordu. Karantina tezkerelerine Frenklerin yetkili olması (238), Frenk doktorların askerlere meyve yemeyi yasaklamaları ve bu nedenle askerlerin hastalanması (1044) ve yine bu doktorların Müslümanları bilerek zehirlediği (535) gibi söylentilerin yarattığı "intikam" hissi göz önünde bulundurulduğunda imparatorluğun çeşitli yerlerinde halkın karantina uygulamalarına tepkileri ve bu tepkilerin merkezinde yer alan Frenk doktorların linç edilmeleri muhakkak ilişkiliydi.³³

Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında gittikçe belirginleşen bu uzaklaşmanın yanında, bir arada yaşama deneyimiyle biçimlenmiş birliktelik duygusunu da gözden uzak tutmamak gerekiyor. Avrupa devletlerinin tebaası olmaya çalışan dindaşlarına iyi gözle bakmayan çok sayıda Osmanlı tebaası gayrimüslim mevcuttu. Avrupalıların misyoner faaliyetlerinden şikâyet edip "lu'nun birbirine düşmesine sebep yine bu Frenk tâifesidir" (311) diyen Osmanlı Rum tebaasından Tatavlı Kostandi, İngiliz vatandaşlığı teklif edildiğinde "benim neslim lu içinde haşır olmuş, bize yakışmaz

cins-i âhere gitmek” (64) diyen Kayserili Dimitri, konuşmalarını işittiği bazı gayrimüslimlerin “Hakk teâlâ hazretleri devletimize zevâl vermeyüb bizleri cins-i âher eline düşürmesün” dediklerini aktaran Hurşid Ağa (340) ve “düvel-i sâire reâyâsı olmakdan ise Devlet-i Aliyye’nin kelbi olmak efdâldir” (914) diyen Vanlı papaz Artin’in sözleri gayrimüslim Osmanlı tebaası arasında hâlâ güçlü olan Osmanlılık kimliğini gösteriyor.

Pasaportlar kadar bağlılık duygularının da sıklıkla değiştiği bir siyasal konjonktürde, fikirler de sürekli değişen siyasi ve toplumsal koşullara göre yeniden biçimleniyordu. Osmanlılık ve ulusçuluk arasında kalmış özellikle Rum tebaanın bu karmaşık ve müte-reddid bağlılıklarını göstermesi açısından 1841 yılında patlak veren Girit isyanı iyi bir örnek teşkil eder.

1841 Girit İsyanı

Girit adasında, Osmanlı ve İngiliz müttefik kuvvetleri tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra adanın denetimini Osmanlılara devreden Mısır valisi Mehmed Ali Paşa ile Babîâli arasında imzalanan barış antlaşmasının ardından 1841 yılında büyük bir ayaklanma patlak verdi. Tarihçilerin aksine, o zaman yaşayanlar isyanların sebepleriyle ilgilenmiyorlardı. Bunun bir sebebi, ayaklanmaların hem sık olmaları hem de beklenen bir şey olmalarıydı ve bu durum da sebepler üzerine tartışmayı önemsiz kılıyordu. İmparatorluğun herhangi bir yerinde bir isyan baş gösterdiği duyulduğu zaman, yeni bir haber olmuyordu bu artık. Bu isyanlar arasında şüphesiz en önemlisi olan Mehmed Ali Paşa’nın Mısır’daki isyanı daha yeni bitirilmişti; Lübnan’da çatışma halen devam ediyor, yerel güçler arasında Sırbistan’ın denetimini ele geçirmek üzere rekabet gitgide artıyor ve Anadolu ve Rumeli’nin pek çok yerinde vergi ayaklanmaları sürüp gidiyordu. Girit İsyanı işte bu büyük toplumsal hengâme ortasında patlak verip İstanbul’daki sohbetlerin esas konusu haline geldi.³⁴

İsyanın sebepleri pek tartışılmıyordu belki ama bu isyanın ne-reye evrilebileceği bütün olasılıklarıyla konuşuluyordu. Zira pek

çok kişi bu isyanın başarılı olup olmamasının Avrupalı Büyük Güçler'in müdahil olmasına bağlı olduğunu biliyordu. Avrupa devletlerinin Girit'te yaşanan gelişmelere nasıl müdahale edecekleri, Osmanlıların isyanı bastırmak için nasıl karşılık vereceğinden daha önemliydi. Giritlilerin “ülkemizi müstâkil isteriz... eğer olmaz ise topumuz kırılırız demişler ve hâlâ cevâb bekliyorlar bakalım düvel ne yapacak” (508) dediğini aktaran Bebekli Yanko'nun sözleri, İstanbul'da yaşayan çok sayıda Rum'un, Girit İsyanı'nın patlak vermesinin ardından doğan merakını ifade ediyordu.

İsyana destek verenler Yunanistan'dan yardım bekliyorlardı, ama bunun yetmeyeceğini de biliyorlardı pekâlâ (468, 523). Rusya'nın Niş isyanıyla meşgul olduğu ve İngiltere'nin Mehmed Ali Paşa isyanının bastırılması hususunda Osmanlı İmparatorluğu'na desteğini sunduğu bir zamanda, biraz kuşkuyla da olsa, Fransa birçokları tarafından Avrupa'daki büyük güçler arasında Girit'teki isyancılara elini uzatmaya en uygun aday olarak görülüyordu. Doğu Akdeniz'de seferden dönen tüccarlardan Yunanistan'ın gönderdiği askeri birlik ve gemi sayısından, isyanı bastırmak üzere olan Osmanlı kuvvetlerine dayanmaları için Fransa'nın Giritli asilere verdiği para miktarına kadar her gün haberler duyuluyordu (505, 525). İstanbul sokaklarında yankılanan bu söylentiler Girit'in başarı kazanabileceği görüşünü besliyor ve Giritli tüccar Yani'nin sözlerinin altında yatan şu duyguyu keskinleştiriyordu: “Bizler Müslümanlar ile gayrı imtizâc edemeyeceğiz, çok çekdik” (545).

1841 baharında Babiâli ayaklanmayı bastırması için Amiral Tahir Paşa kumandasında Girit'e bir filo yolladı.³⁵ Dışarıdan herhangi bir yardımın sızmasını önlemek ve isyancıları teslim olmaya zorlamak için Tahir Paşa'dan adayı abluka altına alması istenmişti. Haberler de anında İstanbul sokaklarına yayılıp durumun nasıl gelişeceğine dair endişeleri, umutları ve belirsizlikleri besledi. Kapsamlı malumat edinmekten mahrum olan insanlar, çoğunlukla tüccar gemilerinin kaptanları ve mürettebatından parça parça malumat almak zorunda kalıyorlardı. Limandan limana seyahat eden, Akdeniz'in dört köşesinde kulaklarını şevkle kabartarak haber

toplayan bu gemiler modern gazete işlevi görüyordu bir bakıma. Gelgelelim, Galata'dan ve İstanbul'un diğer limanlarından duyurdukları haberler olsa olsa kopuk kopuktu ve malumatı tam bir doğrulukla belirlemek zordu. Bu da ister istemez haberlerin çoğu zaman birbirini tutmamasına sebep oluyor ve bu haberler de farklı kişiler tarafından kendi bakış açılarını ispat etmek için birer kanıt olarak kullanılıyordu. Bir başka deyişle, halk Girit'teki olayları bu parçalı haberler aracılığıyla tartışmış olsa da, bildikleri şeylerden ziyade nasıl hissettiklerini ya da nelerin olabileceğine ilişkin tahminlerini ifade ediyorlardı.

Bu haberler ayaklanmanın başarılı olacağına inandırabiliyordu bazılarını. Bu inançla İstanbul ve İzmir'den isyana katılmak üzere Girit'e gidenler vardı (606, 608, 609). Yunanlı bir doktor ülkesinden gelen bir mektuba dayanarak Girit'te çatışmaların başladığını ve 5000 Müslüman'ın isyancılar tarafından öldürüldüğünü Kürkçü Hanı'ndaki otel odasında sevinçle aktarıp "Müslümanların vakti bitdi" derken (642), gelen kimi haberler tersini iddia ediyor, çok sayıda isyancının öldürüldüğünü söylüyordu (582, 588, 591). Bu tür çelişkili haberler arasında her zaman olduğu gibi isyanı destekleyenler beklentilerine uyan haberlerin doğruluğunu kolaylıkla kabul ediyor, uymayanını ise yalanlıyorlardı (642, 649, 653, 656, 657).

1841 sonbaharındaki genel hava ise yazdan farklıydı. Yazın dile getirilen görüşler Osmanlıların zafer kazanıp bozguna uğradığı arasında gidip gelirken, sonbaharda Osmanlı birliklerinin isyancıları bozguna uğrattığına dair yoğunlaşan haberler isyanı destekleyen çok sayıda Rum'u tedirgin bir bekleyişe sevk etti (623, 661, 662, 663). Osmanlıların zafer kazandığına ilişkin bu söylentilere rağmen bazıları sonuçtan hâlâ şüphe duyuyordu (653, 656, 657, 671, 687, 688, 702, 718). Ama olaylar geliştikçe ve isyanın bastırıldığı açıklık kazanınca, şüpheli görüşler daha az işitilir ve İstanbul sokaklarında hayal kırıklığı da daha çok hissedilir oldu. Çoğu Yunanistan vatandaşına göre bu durumun sebebi Girit'in Avrupa'dan ve özellikle de İngiltere'den yeterince yardım görmemesiydi. Ancak kimileri için Osmanlı Rumlarının yeterli desteği verme-

mesiydi yenilginin asıl sebebi (730). Osmanlı tebaasından bakkal Kostanti ile Yunan tebaasından arkadaşı arasında geçen konuşma bu dönemde çoğu Rum'un yaşadığı çelişkili duygulara işaret ediyor: "Girid adasını bir şey edemediniz" dedikte, Moravî dahi, "Ana sen niçün imdâda gitmedin" demiş, mersûm bakkal dahi "Bundan sonra inşallah birkaç refik tedârik edüb Girid'e giderim. Siz lu'dan kurtuldunuz, daha biz halâs olmadık" (705). Öte yandan Yunanlı Nikolaki'nin örneğinde olduğu gibi, yenilgiye rağmen bazı Yunanlılar Müslümanlara açıktan meydan okuyacak kadar cesurdu: "Girid maslahatı usûlüne girüb bizim gözümüz korkdu zann etmeyesiniz, biz Rumeli Bulgarları değiliz elbetde bir taraftan öc gösteririz" (752).

1841'deki Girit isyanının bastırılması İstanbul'daki Rumlar için gerçek bir sarsıntıydı. Daha önemlisi, burada mevzubahis olan şey sadece Girit değil, bağımsız bir ülke olarak Yunanistan'ın varlığıydı da. Daha Girit'te isyan patlak vermeden evvel, 1841'in ilk aylarında söylentiler ortalığı kaplamıştı, ama özellikle Babiâli'nin Yunanistan'a dayattığı yüksek vergiler ve Fransa'nın Yunanistan'dan borçlarını geri alabilmek için sunduğu teşvik, Yunanistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açması için ortaya konulan bir kışkırtma olarak görülüyordu (468, 470).

Osmanlı İmparatorluğu ile Yunanistan arasındaki muhtemel bir savaş 1830'larda eli kulağında gözükmese de, Mısırlı Mehmed Ali Paşa'yla olan savaş bittiğine ve Girit'teki isyan bastırıldığına göre, 1841'de birçok kişiye Yunanistan'la artık kaçınılmaz olarak savaşa girilecek gibi geliyordu (711, 733). Girit'teki isyanı bastırmakla yükümlü Tahir Paşa'nın Yunanistan'ı işgal etmek için 24 savaş gemisi ve 100.000 asker istediğine ve Yunanistan'a doğru yol almakta olduğuna (777, 781, 796, 831, 894, 900, 919, 1065) ve Osmanlı devletinin Arnavut birliklerini Yunan sınırına yığmakta olduğuna (878, 879, 926, 1136) dair söylentiler İstanbul sokaklarında dolaşmaya başlıyordu. Öylesine tedirgin bir atmosfer vardı ki İstanbul'da ikamet eden ve ticaretle uğraşan birçok Rum dükânlarının kapatılacağına ve pek yakında sınır dışı edileceklerine kani olmuş gözükiyordu (712, 783, 1348.)

Bu gergin atmosfer yavaş yavaş ortadan kalkmaya başladı, ama 1842 yılına gelindiğinde bütünüyle gözden kaybolmadığı anlaşıldı. Her ne kadar raporlarda Yunanistan ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki muhtemel bir savaşa ve bunun olası sonuçlarına dair söylentilere seyrek olarak rastlasak da, 1841'deki sıklığın yanından bile geçmez bunlar. 1842'nin sonlarına doğru Yunanlılar arasındaki konuşmalar, Yunanistan kralı Otto'nun topraklarını genişletme gayretlerinden ziyade bizzat kendisine ve Yunanistan'daki geleceğine odaklanıyordu. Avrupalı büyük devletler tarafından 1832'de tahta geçirilen Otto, Bavyera kralı I. Ludwig'in oğluydu. Journaller, 1840 ve 1842 yılları arasında geçen yaklaşık üç yıllık sürede halkının krallarına karşı bir husumetini kaydetmiyor, ama 1842'nin sonlarına doğru aniden, kralın kendi halkı tarafından "telef" edileceği söylentilerinin dolaşmaya başladığını gösteriyor (932, 1008, 1038, 1172, 1205).

Yunanlı Petraki'nin Galata'daki Emin'in kahvesinde söyledikleri pek çok Yunanlı'nın düşüncelerini temsil eder niteliktedir: "Bugünlerde Mora'da olan hareket pek fenâdır. Kralı kaçırmışlar. Mora ahâlîsinin hakkı var, niçün dersin Devlet-i Aliyye'ye âsî oldular, bu kadar muhârebe olub âdem telef oldu serbesiyyet üzere olalım deyu. Sonra bu Yahûdî'nin eline düştü, tekrar esîr oldular. Bütün kendi cinslerini götürüb iş başına koyub ziyâdesiyle mâhiyye verdi, bütün Mora ahâlîsi gerü kaldı, yetmiş iki milyon franka borç gösterdi, fukarâyı rencide etmeğe başladı. Anıncün telef olacağını anlayub şimdi firâr etmiş, bakalım nasıl olur. Gene zannım Mora, Devlet-i Aliyye'ye tâbi' olacaktır, zirâ saye-i şâhânedede reâyâ-yı Devlet-i Aliyye'nin ne vechile istirâhat üzere olduklarını anladılar" (1125).

Yunan hükümetinde Bavyeralıların sahip olduğu nüfuz, ülkenin Avrupalı güçlere olan muazzam borcu ve yurttaşların yoksulluğu, 1843'te kralın giderek gözden düşmesini açıklamak için herhangi birinin saptayabileceği gözlemlere dayanıyordu. Kral ülkeyi o yıl terk etmedi, fakat hafiye raporlarına yansıdığı şekliyle, kralın ülkeden ayrıldığına dair söylentiler sanki 20 yıl sonra yine benzer koşullar altında ülkeyi terk etmek zorunda kalacağını öngörürcesine yaygındı (1141, 1146). Peki kralın Yahudi olması? Journaller-

de Otto'nun dinine dair yalnızca iki atıf bulunuyor ve her ikisinde de Yahudi olarak anılıyor (1008, 1125). Aslında Otto inançlı bir Katolik'ti ve Ortodoksluğa ihtida etmemiş olmasının onu pek çok Yunanlı'nın gözünde bir sapkın yapacağını muhtemelen fazla önemsemiyordu. Ama ona isnat edilen zındıklık, Hıristiyanlığın başka bir kilisesinde değil, halkın bilincinde aşağı görülen farklı bir dinde tezahür ediyor ve bu da halka olası bir yakınlaşma ihtimalini büsbütün ortadan kaldırıyor.

Kralın akıbeti sorunu ise, genç ülkenin geleceğinden daha az önemliydi. Seçenekler ve alternatifler hararetle tartışılıyordu, zira söz konusu olan kralın kendisi değil, onun ayrılmasından sonra ortaya çıkabilecek muhtemel kargaşaydı. Ancak halk başka bir kral icat etmek için fazla beklemedi. Bu sefer Yunan olmayan bir Katolik getirilmiyordu Avrupa'dan, aksine bir kehanet cisim buluyordu. Eczacı Filipaki'nin aktardığına göre Yunanlılar Antalya civarında Konstantin soyundan bir küçük çocuğu bulmuşlardı ve Otto'nun yerine onu tahta geçireceklerdi (1048).³⁶ Böylece milliyetçi “uyanış” ile “ölümsüz” Son İmparator Konstantin'in “dirilişi” popüler bilinçte örtüşüyor ve bu “uyanışın” eşlik ettiği özgürlükten menkul bir rövanş hissinin sınırları kimi zaman Girit'i aşip İstanbul'a kadar uzanabiliyordu: “Ve meselâ bir çocuk habs iken o çocuğun babasından kalma evini birisi zor ile alsa sonra o çocuk büyüdükden sonra o ev ana düşmez mi? İşte İstanbul dahi fi'l-asl Yunanîlerin idi, şimdi burası babalarının evidir ve rajonca buraları anlara düşer” (564).

Kehanet kabilinden bu tür çözümler bir yana, umutlar giderek azalıyor. 1843 yazına gelindiğinde Yunanlıların, kralı ülkeden ayrılmaya zorlayacakları açıktı. Birçok kişi Yunanistan'ın kendi ayakları üzerinde duramayacağına inanıyordu ve bazıları da Hami Güçler'den biri tarafından işgal edileceğini düşünüyordu. Bazı söylentilere göre Fransız generaller Yunanistan'a gelmiş ve Fransa'dan bir kralı tahta geçirmeyi istemişti (1161) ya da Fransa, ülkenin borçlarının ödenmesi karşılığında Yunanistan'ı Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'ya teslim edecekti (1171). Yunanistan'a verilen borçların geri ödenmesi hususunda katı tutumu ve Girit'teki isyanın

arifesinde Yunanistan'a teşvik ve yardım sunmak konusundaki heyecanı açısından halkın gözünde Avrupalı güçlerden en çok Fransa'nın öne çıkması düşünüldüğünde, böylesi söylentilerin etrafa yayılacak kadar inanılır bulunmaları anlaşılır bir şey.

Gelgelelim, ne bir Fransız işgali ne de Konstantin'in soyundan yeni bir kralın geleceğine ilişkin olarak yayılan söylentiler, Osmanlı işgali hakkındaki söylentilerin eline su dökebilirdi. Osmanlı-Yunan savaşına dair söylentiler hep vardı, ama Osmanlı işgali şimdi daha önce hiç olmadığı kadar yakın ve gerçek görünüyordu (1052, 1158, 1177). 1843'te Osmanlı işgalinin olabileceğini düşünen Yunanlıların hali, iki yıl önce Girit isyanı olduğu zamankinden hissedilir bir şekilde farklıydı. 1841 yılının, bir arada yaşamayı kesinlikle reddedip gözü peklik ve özgüven ile temayüz eden genel havası, umutsuzluğun kabul edildiği bir evreye girmişti şimdi: "Mora ahâlîsi toplanub meşveret etmişler. Bir sâat evvel ne yapacak ise yapalım, zîrâ hudûd başlarında Devlet-i Aliyye'nin askeri dolaşiyor. Bizi ansızca basarlar ise çoluk ve çocuklarımızı esîr ederler, eğer çoluk ve çocuklarımıza dokunmasalar zarârı yok gene evvelki gibi Devlet-i Aliyye'ye tâbi' olurduk" (1190, 1205).

Devlet algısı

Popüler bilinçte devlet, devleti yöneten kişilerle özdeştir. Öte yandan devlet, halkın gözünde yekpare bir bütünden oluşmaz. Bir yanda padişah öte yanda bürokrasiden oluşan hiyerarşik bir yapıya sahiptir. Journallerde padişah hakkında doğrudan yorum çok azdır, var olanlar da son derece olumludur. Müslüman veya gayrimüslim, zengin veya fakir, insanlar padişahlarına dua etmekte, sevgi ve saygıyla adını anmakta, düşmanlarını lanetlemektedir. Journallerde padişahın bu temsili iki farklı biçimde açıklanabilir. Birincisi, yukarıda değindiğimiz, journallerin içeriklerinin manipüle edilmiş olabileceği, diğer bir deyişle, padişah hakkında olumsuz yorumların journaller padişaha sunulmadan önce hafiyeden sadrazama uzanan kademelerde bir noktada journallerden çıkarılmış olma ihtimali. Ancak diğer ihtimal de yeterince ikna edici görünür-

yor. Gerçekten halk padişah hakkında olumsuz bir yorumda bulunmamış olabilir. Gramsci'nin söylediği gibi halk devleti ancak ampirik olarak bilir ve teşhis eder.³⁷ Padişahın devleti simgesel olarak temsil ettiğini, devletin onun bedeninde cisimlendiğini kavrar, ama onu görmez, anlamaz ve dolayısıyla nefret etmez. Geçen bölümde sözünü ettiğimiz, 1830'lu yıllardan itibaren II. Mahmud'un iktidarının kaynaklarını dünyevileştirme çabalarına rağmen, jurnallerde öne çıkan padişah çoğu zaman kerametlerle donanmış, iktidar ve otoritesinin kaynağı dünyevi olmayan bir imge üzerine kuruludur. Sıradan insan için bu iktidar sorgulanmaz, ona ancak hayranlıkla itaat edilir (343, 543).

Öte yandan, padişahın dışsallığı onun popüler temsilini belirsizleştirmektedir. Bu belirsizlik çoğu zaman jurnallerde doğrudan ortaya çıkmaz, ancak satır aralarında, metaforlarda ve en önemlisi de masalsı, fantastik anlatı ve anekdotlarda bir yoruma kavuşabilir. Bu nedenle padişah hakkında sarf edilen sözlerde padişah imgesi çoğu zaman fantastik, masalsı bir anlatıyla kurgulanır. Dünyevi olmayan bir muktedir olarak padişah hakkında konuşurken korku, kaygı, umut ve beklentilerin de masalsı bir anlatıyla kurgulanması kaçınılmazdır bir bakıma (135, 162, 343). Böylece padişah imgesi zamandan bağımsızlaşır. Referans doğrudan dönemin padişahı Abdülmecid değil, kimi zaman isim de verilerek geçmiş padişahlardan birisi oluverir. Ama gerçek dünya aynı zamanda fantastik olanı da belirler, öyle ki gerçek ve hayali olanı ayırt etmek güçleşir. Fantastik olanın araçsallaştırılmasıyla mevcut toplumsal-siyasal sorunlar dillendirilebilir. Böylece adı verilmeden padişah imgesi de eleştirilmeye açık hale gelebilir. Bir masalda doğüstü güçleri olan bir padişah (343), diğer bir masalda Tanrı önünde sıradan bir kula dönüşebilir (162) veya güçsüz, nüfuzsuz ve sorumluluktan kaçan birisi haline gelebilir (135). Veya yine bir başka masalda olduğu gibi (189), masalın kahramanları güncel kişilerden esinleniyor olabilir. Bu masaldaki açgözlü çocuk Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı devletinin gözünden anlatımına benzer. Tıpkı masaldaki çocuk gibi Mehmed Ali Paşa'nın oldu bittilerine göz yumulmuş, bitip tükenmek bilmeyen talepleri kabul edilmiş ve so-

nunda Mehmed Ali Paşa İstanbul kapılarına dayanmıştır. Burada masalı anlatan kişinin aklında da benzer bir özdeşim olmayabilir, asıl önemlisi böyle bir masalın çağrışımını ve didaktik kurgusunu anlamlandırmaktır. Masalın satır aralarında fantezi ve gerçeklik, gerçek ve hayali karakterler iç içe geçmiş olabilir, böylece gerçek sorunlara hayali ama istenen çözümler üretilmiştir.³⁸ Mehmed Ali'nin başı gerçekten ezildiği için değil, ama masal bu talebi yansıtır. Olanı değil olması gerekeni veya II. Mahmud'un yaptığını değil yapması gerekeni.

Padişah devleti temsil etse de, jurnallerde, devletin yönetiminde padişaha atfedilen rol çoğu zaman seremonyal olmanın ötesine geçmez. Padişaha bir özne konumu veya eyleycilik verilmez. Ne iyi yöneticidir ne de kötü, bu nedenle, özne olmadığı gibi sıfatı da yoktur. Devlet yönetiminin, alınan kararların, sıradan halk üzerindeki etkileri olumluysa kendisine dua edilir, olumsuzsa yine dua edilir. Bu haliyle padişah iktidarın görünümüdür, ama pratikte, dilendirilemese de, muktedir değildir.

Gerçek muktedirler, halkın her gün yüzleştiği devlet görevlileridir, çünkü halk soyut devleti bu kişilerde somutlar. Devlet iktidarı toplumun değişik katmanlarında farklı biçimlerde hissedildiği için, devlet, duruma göre sadrazam da olabilir, muhassıl veya zaptiye memuru da. Bu kişilerin kim olduğu, kişilikleri ve karakterleri devlete de somut karakterini verir. İşte bu nedenle bürokrasinin üst ve orta kademesindeki bütün atama ve aziller büyük bir heyecanla tartışılıyor, atananların kişilikleri hakkında konuşuluyor, idaresinin olası sonuçları tartışılıyordu. Özellikle taşrada halkın devletle en önemli ilişki alanı vergi ile ilgili olduğu için temelde yüksek vergilerle tanımlanan ama askerlikten, angaryaya kadar bir dizi yükümlülüklerle içeriği doldurulan “zulüm ve taaddi” kavramı, devlet ricaline dair şikâyetlerin en önemli taşıyıcısıydı³⁹ (69, 88, 100, 191, 477, 638, 679, 1041, 1078, 1127, 1160).

“Her gün Bâb-ı Âlî’de tevcihât olur, lâkin bizim efendinin akçesi çok olduğundan azl olmaz” (613) veya “Devlet mansıbı böyledir, evvelki birtakım akçe cem’ eyledi, bu dahi cem’ eylesün” (805) gibi yorumlar atamaların tecrübe ve liyakat üzerinden değil

maddi güç ve çıkar ilişkileri üzerinden yapıldığı bir bürokrasinin nasıl görüldüğünü özetliyor. Yalnızca üst düzey bürokratlar arasında değil (10, 56, 57, 65, 594, 762), imam ve muhtarlardan (453, 457, 816) Patrikhane'ye (908, 985), gümrükten (152) mahkemelere (420, 1084) sinmiş yolsuzluk şikâyetleri jurnallerde sıklıkla karşımıza çıkar.

Ancak bu ve benzeri sohbetlerin jurnallerdeki sıklığından yola çıkarak 19. yüzyıl ortalarında yaşayan sıradan insanın modern çağa özgü rasyonel bürokrasi prensiplerine sahip olduğu ve bu prensipler üzerinden Osmanlı bürokrasisini eleştirdiği sonucu çıkarılmamalı. Yukarıda değinildiği gibi, 1840 Mayıs'ında çıkarılan Ceza Kanunu yolsuzlukla ilgili pek çok madde içeriyordu ve kanunun ilan edilmesinin hemen ardından başta Sadrazam Hüsrev Paşa olmak üzere Edirne Valisi Nafiz Paşa ve İzmit Valisi Akif Paşa rüşvet ve yolsuzluk iddiaları ile yargılanmış ve mahkûm edilmişlerdi. Meclis-i Vâlâ'da görülen bu yüksek profilli davaların ayrıntılarının dönemin gazetesi *Takvim-i Vekâyi*'de yayınlanmasının en önemli sebeplerinden birisi olarak, Tanzimat bürokratlarının iddia ettiği gibi "Tanzimat-ı Hayriyye'nin yaptığı güzel işlerin herkesin mâlûmu olması ve kavânin-i müessesenin tesirât-ı celîlesini" sağlamaktan öte, toplum üzerinde yeni yönetim prensipleri üzerine kurulu bir bürokrasi algısını yerleştirme yönünde "eğitici" bir çaba olarak değerlendirmek daha yerinde görünüyor.⁴⁰ Gazetede yayınlanan bu davalar, halkın yolsuzlukla ilgili gözlemlerini keskinleştirmiş olabilir. Öte yandan, Hüsrev Paşa bahsinde söz edildiği gibi halkın yolsuzluklarla ilgili şikâyetlerine amirlerinden aldıkları emirler doğrultusunda hafiyelerin de daha duyarlı olabileceklerini vurgulamak gerekiyor.

Bununla beraber, Tanzimat'ın yarattığı genel olumsuz hava içinde ceza kanununun rüşvetle ilgili hükümlerinin ve cezalandırılan vezirlerin halkın üzerindeki olumlu etkisi kapsayıcı olaktan uzaktı. "İstanbul'da bir âdemin maslahat görmesi pek güç oldu. Tanzîmât'dan evvel daha kolay idi, evvelden bir maslahat için ubûdiyyet beş bin guruş verilür ise şimdi on bin guruş vermeli ki öyle işin görülsün" diyen Dimitraki (1118), Beyazıt Mey-

danı'na dikilmesi planlanan ancak sonra vazgeçilen Tanzimat Anıtı'na referansla⁴¹ “Kânûnnâmenin taşı dikilecek. Her ne kadar taş dikilse bu Âsitâne'de ubûdiyyetsiz bir iş görülmez yine alurlar” diyen Karabet (291) veya “O dikilecek taşlar kânûnnâme içündir, cümle âlem okuyub ana göre icrâ etsünler” diyen hafiyye, “Anları kendüleri okusun ve mülâhaza etsünler” diye cevap veren Mehmed Efendi'nin sözleri (316) Tanzimat'ın yeni hegemonik dilinin başarısının sınırlarını göstermesi açısından çarpıcı örnekler oluşturur.

Sohbetlerde kendi görüşlerini temellendirmede en önemli araçlardan birisi hem geçmiş ve bugün arasında kurulan diyakronik karşılaştırma (353, 1135), hem de diğer devletlerle yapılan senkronik karşılaştırmaları (720). Bugünün eleştirisi üzerine olumlu hatırlanan geçmiş, muhafazakâr bir tonla her türlü yenilik ve reform hakkında olumsuz çağrışım yaratıyor ve böylece Tanzimat reformlarına güvensizlikle, eleştiri Tanzimat bürokratlarına yöneliyordu. Sonuçta başa gelen tüm olumsuzlukların sebebi eskiden olduğu veya savaş meydanlarında Osmanlıları sürekli mağlup eden Mısır ve Rusya gibi devletlerde olduğu üzere “tecrübe ve imtihân” ile yöneticiliğe getirilenler değil, Avrupa “memleketlerine gidüb bu akılları” (612) öğrenen ve sürekli yeni şeyler “icad” eden “ukâla” (869) ricaller yüzündendi. Böylece Avrupa ve onun simgelerine duyulan husumet, yeni devlet adamlarının Avrupalı yollarına duyulan husumetle özdeşleşiyordu: “Serasker paşa hazretleri Tophâne'ye tebdîl olarak gelüb Tophâne zâbitânından birini çizme ile yatağa girüb ve Rikâb-ı şâhânedede dahi gözlük ile gitdiğinden, sen bunları Frengistan'da mı tahsîl eyledin diyerek kaldırmış... Ve Müslümanlık ne kadar inkırâz buldu ki; vâlide kethüdâsı Ali Necîb Paşa, Ahmed Fethi Paşa'nın konağına gidüb su istedikde, bir su bardağı bulunamayub şarâb bardağı ile verdik de-yu uşağından işitdim” (54).

* * *

Buraya kadar farklı başlıklar altında değerlendirdiğimiz jurnallerdeki sohbet konularının önemli bir bölümü aslında daha ge-

nel bir başlık altında da değerlendirilebilir: fakirlik ve geçim sıkıntısı. İnsanlar Mehmed Ali Paşa'dan nefret ediyordu, çünkü onun isyanı yüzünden yaşanan mali krizde hükümet değersiz kâimeleri basmıştı ve yine onun yüzünden Mısır'dan un gelmiyor ve halk pahalı ve siyah ekmek yemek zorunda kalıyordu. İnsanlar muhassillara öfkeliydi, çünkü onlar yüzünden memleketlerinde insanların kıtlık ve açlıktan öldüğünü görmüş veya duymuşlardı. Halk Hüsrev Paşa'dan hoşlanmıyordu, çünkü onun sadrazamlığı zamanında işlerinin bozulduğuna ve geçimlerinin güçleştiğine inanıyorlardı. Sıradan insanlar arasında eleştirel siyasi söylemin geçerlilik ve yaygınlık kazanmasının en temel bileşeni, geçim sıkıntısı ve fukaralık üzerine inşa edilmiş kişisel deneyimlerin basit, basit olduğu kadar da etkili neden-sonuç ilişkisi üzerine hikâyelenendirilmesine dayanıyordu. Bu kişisel deneyimler sohbetlerle kamusal alanda aktarıldığı anda kolektif bir deneyimin parçası olup, şikâyet etmenin, hak aramanın, sesini duyurmaya çalışmanın meşruiyetini sağlıyordu. Jurnallerde ne fakirlik, ne de umutsuzluk kişisel olanı belirsizleştiren, gizleyen genel ve izlenimsel bir anlatıda değil, canlı ve dramatik hayat hikâyelerinde somutlaşır. “Vilâyetimizde masârifâta tâkat getüremiyoruz” (141) diyerek Yunanistan'a göç eden Manastırlı Rumların, geçinme umuduyla dostlarının uyarısını dinlemeyip İstanbul'a gelip “fi'l-hakîka söyledikleri gibi yüzbin kere pişmân oldum” diyen Arnavut Zeynel Ağa'nın (145), yine bir umut İstanbul'a gelip evsiz barksız kalan, “şimdi bütün bütün şaşurdım, başımı alub gideceğim” diyen Mehmed Ağa'nın (348), İstanbul'da biraz para biriktirdikten sonra memleketi Halep'e dönen ama geçinemeyip tekrar İstanbul'a dönmeyi düşleyen Karabet'in (428), ölümlerini köpeklerin yediği “aç susuz” askerlerin durumunu anlatan yüzbaşının (252), yiyecek ekmekleri yokken kira istemeye gelen ev sahibini ve ardından da birbirlerini öldüren karı kocanın (443), kıtlık yüzünden birbirini vuran köylülerin hikâyesi (244) ve bunlar gibi daha onlarca kişisel hikâyeye 1840'lı yıllar İstanbul'undan canlı kesitler sunuyor.

NOTLAR

- 1 Bu konuda ayrıntılı bir tartışma için bkz. Natalie Z. Davis, *Fiction in the Archives: Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-century France* (Cambridge: Polity Press, 1988).
- 2 BOA, İMVL, 117, Lef 4.
- 3 Hüsrev Paşa ise, hekim Sardunya baş tercümanı iken tercüme ettiği bir kitabın karşılığı olarak bu parayı verdiğini öne sürmekt ve “dahlen ve haricen celb etdiğin havadisleri tarafımıza yaz deyu tenbih etmediğini” ve hekimin bu havadisleri “kendiliğinden yazmış olduğu”nu söylemektedir. Bkz. aynı belge.
- 4 Walter J.Ong, *Orality and Literacy* (Londra: Routledge, 2002), s. 57-67.
- 5 Deborah Tannen, *Talking Voices: Repetition, Dialogue, and Imagery in Conversational Discourse* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), s. 100-109.
- 6 Harry Harootunian, “Shadowing History: National Narratives and the Persistence of the Everyday” *Cultural Studies*, 18 (2004), s. 181.
- 7 Brendan Dooley ve Sabrina A. Baron, “The English Model” (der. Brendan Dooley ve Sabrina A. Baron) *The Politics of Information in Early Modern Europe* (Londra: Routledge, 2001), s. 17.
- 8 Farge, *Subversive Words*, s. 61.
- 9 David Lowenthal, *The Past is a Foreign Country* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), s. 21.
- 10 Örneğin bkz. Eugene Weber, *Apocalypses: Prophecies, Cults, and Millennial Beliefs through the Ages* (Cambridge: Harvard University Press, 1999).
- 11 Ayrıntılar için bkz. Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984); Khaled Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and Making of Modern Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).
- 12 BOA, İ.DH., 1224 (23 N 1256 / 18 Kasım 1840).¹³ *Takvim-i Vekâyi* no: 213 (20 L 1256 / 15 Aralık 1840).
- 14 *Takvim-i Vekâyi*, no: 200 (19 R 1256 / 20 Haziran 1840).
- 15 Hüsrev Paşa'nın kapsamlı bir arşiv araştırmasına dayanan bir biyografisi için, Yüksel Çelik, *Hüsrev Mehmet Paşa, Siyasi Hayatı ve Askeri Faaliyetleri (1756-1855)*, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2005. Yetiştirdiği ‘kölelerin’ kısa biyografileri s. 443-450’de bulunabilir. Ayrıca bkz., Halil İnalçık, “Hüsrev Paşa, Mehmed” *İslam Ansiklopedisi*, cilt 5/1, s. 609-616.
- 16 Ayrıntılar için Çelik, *Hüsrev Mehmet Paşa*, s. 16-69.
- 17 Metin And, *Gölge Oyunu* (Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, 1977), s. 345-346.
- 18 Fahmy, *All the Pasha's Men*, s. 285-290.
- 19 Bu konuda belli başlı çalışmalar için bir önceki bölümde 82 no’lu dipnota bakınız.
- 20 Muhassıllık Talimatnamesi için Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi* (İstanbul: Küre, 2001), s. 285-300.
- 21 Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, s. 104-106.
- 22 Yeni vergi rejimi ve muhassıllar hakkındaki şikâyetler jurnallere yansıyanlardan daha fazla ve çeşitlidir. Bkz. Halil İnalçık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri” *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi* (Eren: İstanbul, 1993), s. 361-383 (ilk basım, *Belleten*, cilt 27, 1964, s. 624-690); Ahmet Uzun, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler* (İstanbul: Eren, 2002); Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, s. 130-140.
- 23 Uzun, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler*, s. 88-94.

- 24 Bu yargılamalar için bkz. Cengiz Kırılı, "Yolsuzluğun İcadı: 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi" *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 4 (Güz 2006), s. 45-119.
- 25 Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, s. 304.
- 26 Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri" s. 364.
- 27 Kırılı, "Yolsuzluğun İcadı: 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi" s. 94-95
- 28 Mısır'da benzer gözlemlere ilişkin Khaled Fahmy, "Justice, Law and Pain in Khedival Egypt" (der.) Baudouin Rupret, *Standing Trial: Law and the Person in the Modern Middle East* (Londra: I.B. Tauris, 2004), s. 85-115; İngiltere için Douglas Hay, "Property, Authority and the Criminal Law" *Albion's Fatal Tree: Crime and Society in Eighteenth-Century England* (der.) Douglas Hay ve diğerleri (Londra: Allen Lane, 1975), s. 17-63; Almanya için Richard J. Evans, *Rituals of Retribution: Capital Punishment in Germany, 1600-1987* (Oxford: Oxford University Press, 1996).
- 29 White, *Three Years in Constantinople*, cilt 1, s. 120. Enver Ziya Karal bu durumu Sultan Abdülmecid'in şefkatine bağlar. *Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri*, cilt 5 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), Abdülmecid portresinin alt yazısı.
- 30 Harry D. Harootunian, *History's Disquiet: Modernity, Cultural Practice and the Question of Everyday Life* (New York: Columbia University Press, 2000); Nadir Özbek, "Alternatif Tarih Tahayyülleri: Siyaset, İdeoloji ve Osmanlı-Türkiye Tarihi" *Toplum ve Bilim*, 98 (2003), s. 234-254.
- 31 David Nirenberg, *Communities of Violence: Persecution of Minorities in the Middle Ages* (Princeton: Princeton University Press, 1998), s. 6.
- 32 Bourdieu, "Social Space and Symbolic Power" *Sociological Theory* 7 (1), 1998, s. 14-25.
- 33 1840 yılında Amasya karantina hekiminin öldürülmesi ile ilgili örnek bir olay için bkz. Nuran Yıldırım, "Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyanlar: 'Karantina İstemezük!'" *Toplumsal Tarih*, no: 150 (2006), s. 18-27.
- 34 Bu konuda daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Cengiz Kırılı, "Balkan Nationalisms and the Ottoman Empire: Views from Istanbul Streets" *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850: Conflict, Transformation, Adaptation*, (der.) Antonis Anastasopoulos ve Elias Kolovos (Rethymno: Crete University Press 2007), s. 249-263.
- 35 Bu mesele hakkındaki imparatorluk fermanları için bkz. Lûtfî Efendi, *Vak'ânüvis Ahmed Lutfî Efendi Tarihi*, cilt 7, s. 1164 ve 1166.
- 36 Son Bizans İmparatoru Konstantin Palailogos'un 1453 yılında İstanbul'un fethinde gerçekleşen ölmediğine, bir gün dirilip İstanbul'u tekrar ele geçireceğine ve Hıristiyan Bizans İmparatorluğu'nu yeniden inşa edeceğine dair çok sayıda farklı kehanetler 15. yüzyıldan beri halk arasında dolaşıyordu. Bu farklı kehanetler için bkz. Donald M. Nicol, *The Immortal Emperor: The Life and Legend of Constantine Palailogos, Last Emperor of the Romans* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), özellikle 6. bölüm.
- 37 Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, (der. ve çev.) Quintin Hoare ve Geoffrey Nowell Smith (Londra: Lawrence and Wishart, 1971), s. 272-273.
- 38 Jack Zipes, *Breaking the Magic Spell: Radical Theories of Folk and Fairy Tales* (Londra: Heinemann, 1979), s. 4.
- 39 Bkz. Ahmet Mumcu, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı* (Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1985).
- 40 Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, s. 350. Ayrıca bkz., Philip Corrigan ve Derek Sayer, *The Great Arch: English State Formation as Cultural Revolution* (Oxford: Blackwell, 1985), s. 103-107.
- 41 Anıt, Tanzimat'ın "kanun-ı adâletinin" bir nişanesi olarak gündeme gelmiş ancak daha sonra bu "Avrupa usulüne" halkın tepkisinden çekinildiği için proje rafa kaldırılmıştı. Lûtfî Efendi, *Vak'ânüvis Ahmed Lutfî Efendi Tarihi*, cilt 7, s. 1068.